

МАРКО ВОВЧОК

МАРУСЯ
ПОВІСТЬ

РЕГЕНСБУРГ, 1946

СЕРІЯ »УКРАЇНСЬКА КЛЯСИКА«

МАРКО ВОВЧОК

МАРУСЯ
ПОВІСТЬ

Регенсбург

1946

Видання Спілки «Українське Мистецтво»,
кооперативн з обмеж. порукою в Регенсбурзі.

Permitted by authority of Military Government

Druck: Mittelbayerische Zeitung, Regensburg, Kumpfmühlerstraße

Марко Вовчок

Те, що я розповім вам, діялося давнином-давно на Україні, у глухій пущі, і ще й досі по світові не рознеслося. Бабуся, що мені оповідала, усвідмінила, щоб у глухій пущі є чимало чесних великих подій, все одно, що пинчих квіток. І оповідала бабуся — а вона була давня сильно, прожила чимало на білому світі, чимало дечого побачила та чимало дечого зазнала — оповідала вона, що нічого в світі не можна поставити в рівень із цими порослими в глухій пущі квітками, ті з цими, що в глухій пущі, подіями.

„Віки йдуть, минають, — оповідала вона, — а все однаково пинчі, свіжі квітки ваблять зір своєю розкішшю, а тихі, величині подій любо заснокоюють і м'якшать серце людське”.

I.

Давнином-давно на Україні стояв хутір, а в тому хуторі проживав козак Данило Чабан із жінкою та дітьми.

Хутір цей, де воно жили, такий, що щрацього не бажала б собі найвередливіша людина. Достався він Данилові, перейшовши через руки Бог-зна кількох працідів і пррабок. А відомо ж кожному, що, де осе-

диться українець із українкою, там зараз зацвіте вишнівий садочок коло білої хатини, захахнуть усікі квітки, простирається криві стежечки по стену та гаю та розлягатимуться мелодійні пісні, — то можете уявити собі, що який то садок був, викоханий стількома поколіннями Чабанів, що яка то сила квітка, скільки улюблених куточків і в стену, і в лісі, і на сумежній лузі, та яке то багатство пісень!

До того сам Бог щасливо умістив цей хутір між стеною та лісом, річкою та лукою, горою і долиною: з одного боку стена ховався з очей, зелений, безкрайній, запашний, покритий хвилями зелені, з другого — знімалися до неба гори, то заквітчані деревами, м'якенькою травицею, то каменясті й оголені. Прегарна долина, зовсім самотня, без слідів дороги, якось щастиво цвіла собі з третього боку, а з четвертого котила води своєї річки, то через луку, в рівень із м'якими берегами, вільбизаючи у своїх водах тільки небо з його світилами та габу гнучкого комину, то рантом попадала між дві скелісті кручині і шуміла під їх величезною аркою.

Боже, як красно бувало літнього ранку, коли сходило сонце, лука виблискувала росяними країлями, і винурхували птиці, що притаїлася в комині, і лягенька неленя туману вирігала під рікою! Боже, які солодкі бували в безжурній долині, з першим прошінням сонця, перші ранині нахочі трави та квіток! А поєвіжлі в пічній тині гори, позолочені світлом та блеском! А ліси, що тихо шелестять листом! А стени безкрайні, ввесь укритий тінями та повідю світла!

Це раюк, — адень який! День, коли все у природі прокинулось, живе в новому розпалі світла, життя та діяльність! Як шуміли тоді свіжі ліси, як сяла безжурна долина! Як піжлив розкішний степ, і що творив у людській душі гомін глибокої ріки разом із трепетом дзвінкого комину!

А вечір? Тихий, рожевий вечір, що обгортас землю пітьмою і прохолодою? А зорі, що висинають на небо, і місяць над обрієм — смуга місячною світла на темному степу, улісся, посріблена сяйвом, чашечки пічних квіток у долині, м'яко освічені місячним промінням, — зорі горять у глибинах ріки і дзворчать у тихих струмочках, одна гора вся стуманіла, а друга — пояспішала, і ясний огник у хатині, що потонула посеред розкітлого саду!

А крім цього вічного сусідства м'якої луки з глибокою рікою, величних гір та укритої цвітом долини, гомінливого лісу та хвилястого степу, було ще добре сусідство хороших людей козацького роду.

Кожного свята неодмінно або самі Чабани вибиралися в гості, або мусіли вдвівлятися її пішавати, хто є простусє степовим шляхом до хати: Семен Ворошило чи Андрій Брук, або знову треба було йти назустріч, почувши в долині голосну балачку веселої та вродливої дівчини Гани, яка появляється понереду інших дівчат та молодиць у величезному, яркому, оце дорогою сплетеному, вінку на голівці, або мусіли дожидати на березі, поки не зблизиться іспевний човен Івана Грома.

Та яка користь перелічувати усіх друзів та прия-

тей, до чого розповідати про всі їх розваги та забавки, приватні зустрічі, любі побачення, ласкаві розетавання? Між чужими наймиліша забава може виглядати найнуднішою, найбільші радощі незрозумілими, — це вже відомо, як відомо і те, що часом плякі припадні ігрища та радощі не звиваються з тихою бесідою добрих значимих людей, і жаді брасномовні речі не застунають мовчазного товариства незнного, вірного друга. Мені здається, найкраще було просто сказати, що на хуторі життя було дуже гарне, таке гарне, що нікому не спадало й на думку у чомубуль змінити його, ніхто не мав бажання чимбудь прикрасити його.

Але життя людське, мовляв, не простий, рівний, гладенький шлях. Ох, скільки рівчаків, провалів та усяких пригод! І от по Україні пішла недобра поголіска, а що гірше — почали діятися негарні речі.

Що квітка зацвайші і свіжіша, тим скоріше протягають руку до квітки і „за її красу зривають її“; — хороша була Україна, і от татарви та інші усякі вороги лишили до неї і шматували її, міряючись єдині із єдиним у шахрайстві, не пажерливості та зраді.

Багато було кривавих, грізних січ, тяжких переворотів, сумних та страшних подій, — про них довго треба було б оновідати. За Богдана Хмельницького, — я маю надію, що ви всі чули і знаєте трошки, що то за гетьман був Богдан Хмельницький! — за Богдана Хмельницького Україна немов відпочила, але після його смерті такі розрухи знову настали, таке безгалан-

ня, що, кажуть, тоді найгрізніші очі плакали, і наймудріші голови туманіли.

Український народ розбився на угрупування: хто тяг за Московицьку, хто за поляків, хто за приятельство з татарами. Як слив постійно, на жаль, не бувас, до єдального діла домішалися особисті справи, почалися сварки, суперечки і, нарешті, сталося, як каже прислів'я: „Зашрягти й просто, та поїхали криво”.

II.

Одного вечора зібралися гості в Данила Чабана. Вечір був тихий, тейший, гості були задумані та сумирні, господарі не кlopітливі і не веселі. Вільни розмовляли очима, ніж словами. Усіх, либо чи, оторнули одні й ті самі думки, усім лежали тягарем на серці одні турботи. Зрідка зверталися до Андрія Крука з запитанням про місто Чигирицю і коли провадили розмову, то все про те місто Чигирицю.

Знати було, що Андрій Крук добре знав це місто: він відказував, не запиняючись, і немов малював своїм оповіданням і мури чигирицькі, і вулиці, і кріосенівали.

Жіноцтво журливо прислухалося до чоловічої розмови, а коли ця розмова втихла, і клубки диму починали повивати вусаті обличчя, вони тихо проміж себе шепотіли. В їх шепоті все чулося про всякі січі, про спалені міста, зруйновані села, про поляглих у січі лю-

дей. Безнастаний жіночі обличчя блідішали, безнастаний на їх очах блищали сльози.

Одна бабуся сиділа, щоби скам'яніла, нерухомо, тільки вряди-годи, коли веі змовкали, вона, немов прокинувшиесь, говорила:

— Мої обидва пісни. Сама виряджала!

— Твій теж пішов? — стиха спитала подругу молода дівчина, що, як знати було з блідого її обличчя і гарячкової жвавості, сама неставно вирядила „свого”.

— Пішов. Хчора ввечорі чи...

Вона хотіла щось розповісти, та губи її затремтіли, вона нічого не розказала, і подруга її більше не питалася.

Діти не вовтузились, не пустували, а тулилися де-небуль у куточку і з насунченими личками теж думали свої думи, або, присівши до старих, напішоронували вуха і, либоп', ловили кожен погляд і затямлювали кожне слово.

Одна лише манісінька гостя, з білявою голівкою, з величезними бліскучими очима та з червоними губками, цильно провадила своє діло: від цильності та клопоту вона навіть висунула гостренський язичок і, схиливши на бік голівку, в'язала якісь споники з трави.

Все більше вечоріло, і в хаті все більше затихало. Іже манісінька гостя, випустивши з рученят споники, сама лежала споником біля ніг материних, обнята міцним еном, запнута вся довгими пасмами яєних кучерів.

Надвірі було темно і в хаті стало тихо-тихо. Раніше хтось постукав у хатне віконце...

Сталося це так несподівано, що снершу ніхто не вірив сам собі. Але стукнуло вдруге, і ще раз, і чуті було виразно, ясно, голосно.

Господар підвівся зі свого місця і пішов відчинити двері; його гості та приятелі смоктали безпечно, як перше, люльки; жіночтво сплюхалася, дівчата здригнулася.

Данило відхилив двері і спітав, хто стукає. Йому відказали голосом, від рігуку якого заснівало хатне віконце, що це подорожній утомлений чоловік просить дозволу відпочинти в ласкавого господаря.

Данило на це відповів: „Милости просимо“ і, розчинивши двері настіж, запрошив подорожнього ввійти.

В розчинені двері потягло защаним вечірнім повітрям, і на хвилину бліснуло кілька блідих зір, потім двері застутила велетенська людська постать, у всіх закутках залуцяло і прогуло: „Помагай-бі“ і, низько склонивши голову, боком пропісані могутні плечі, вступив до хати подорожній.

Коли б у хаті були люди хиткіші, менш спокійній вдачі, вони невіно змішалися б і не знали б, як вітати цього подорожнього. Хоч на Україні і не вдивовижу могутнія та бліскуча козацька краса, проте не легко було б знайти до пари тому, що звійшов до Данила Чабана, подорожньому. Цей височезній зрист разом із дивною ограйдістю та змійною гнучкістю, це засмалене сувере обличчя з вогняними очима, чулість та обачність

до всього і заразом вільний, безпечний спокій хоч кого пригмустили б здригнутися.

Але в Даниловій хаті зібралися все люди піскорі до перенапоху, тим то її стомленого подорожнього повітали, як і личить стомленому подорожньому мандрівеці: його привітно запросили сісти і широ чистували, чим Бог послав.

Мандрівець визначався простотою, і скромністю, і чеснотою, і свігчайшістю. Як людина Переходжа і нікому тут невідома, він зовсім і не виставляв себе на показ, а так само й не винувався цікавими очима в усі закутки хазяйської хати, не розпитував хитрими та пустими запитами про життя хазяйське, — зовсім ні. Ані трохи! Мандрівець, якщо і вів розмову, то все про справи сильні, що всіх тоді цікавили і хвилювали: про вороже грабіжництво, руйнування і пустошення України, про грабежі та гвалти, які він бачив дорогою; спітав господаря, чи тихо покищо в них, і чи безпечні окружальні дороги.

Господар та його гості, зі свого боку, показали себе примірно: дивлячись ча-такого мандрівця, певно їм приходили на гадку шпиталія, від яких смертельно свербів язик: звідки він, мандрівець, прибув і куди мандрус? Скільки він виходить в гори та долини, поки стомлілось його сильне тіло? Чи мандрус він, давши зарік, чи з пужди, чи з примхи? Де він үродився та охрестився, коли говорить про невірного турка, як про пераз ловленого звіра, про поляків — як пераз випробуваних панів, про москалів — пераз діэнанних боярів? Знає він, либонь,

трохи їй Січ Запорозьку, бачив і всю Україну з краю в край.

Але шіхто це потурбував подорожнього, а себе не зневажлив ті: лукавим, ці правдивим питанням. Розмовляючи, лише дивилися на цього, на його сільське вбрання та міркували про себе, де та тихомирна шва, оброблена його руками, на якій він здобув собі шрамище на всю щоку від горбатого носа до сторожкового вуха.

Однак, що далі точилася розмова, тим подорожній ставав балакучіший: мабуть, заохочений увагою всіх присутніх та м'яvezaznim 'співчуттям, він почав описувати так живо і ческаро недавні битви, що всі затаювали дихання, піби самі павіч бачили справжні січі. Безпечні з виду козаки запалилися; жінки скрикували і плакали, діти, втративши сон, що все перемагає, і ті з напіврозкритими устоньками, з широко розілюющіми очима, сиділи нерухомо на своєму місці, немов зачаровані.

Ралтом різко пролунали два постріли з пістоля, один за одним. Усі в хаті пришикли і пашорошили вуха. Постріли понеслися звідкілясь із степової далечини, і знову настала супокійна тиші, як і попереду. Мовчанка тягнеться далі, але більш жадного звука не донеслося, крім повітання пахучого повітря в розквітлому гіллі саду, що обступлив таверну хату.

— І до вашого хутора долігає голосок! — промовив подорожній.

— Це чи не з чигиринського шляху? — мовив і собі Андрій Круз.

— Чути звідусіль! — відказав господар.

Тимчасом жіноцтво почало розпрощуватися з господинею, вибираючись додому. Одні вели, інші після дітей. Між жінками були й старі, і молоді, і зовсім ще молоденці, але на всіх їх різноманітних обличчях, коли бліскуче світло освітило їх, як прощались, визнаналася в тисячах різноманітних виразів та сама непохитна воля, що вогняними рисами відбивалася на обличчях чоловіків. Потонула в запашному, розквітлому саду хата, де тримточе світло каганця відсвічувалось на вусатих обличчях: на порозі напіввідчинених дверей постать господаря, що проводив очима гостей, які тихо зникали на околишніх стежках: двір, що виходив у стін; піде апі тицу, апі огорож, окрім шелесту дерев, — це все являлося, здавалося, мирний сільський малюнок, але водночас малюнок цей також лихав, сказати б, якоюсь особливою, чімою та тихою, але грізною силою.

З гостей залишилися тільки Андрій Крук та Семен Ворошило.

III.

— А як тепер добраться до Чигириня? — спитав подорожник, опускаючи голос, як звичайно мимохіть робить це чоловік непевного часу, починаючи розмову про щось для себе важче.

— Трудновато, — відповів господар. — Окрізь польські ватаги.

Приятелі господареві мовччи випустили з уст по величезному звоеvi диму, при тім злегка підвелися до горицьх густі брови і все це разом, без сліv, красномовно промовляло про те, що думки в них зовсім однакові з думками господаря.

Подорожній встромив очі в бесідників та обертав погляд то на одне безпечне обличчя, то на друге.

Уже сам погляд цих огняних, пильних очей промовляв про те, скільки пережито вже небезпеки, скільки перебуто труднощів, яка то звичка зустрічати лихо, яка моторість у боротьбі з пригодами.

— А мені дорога просто в Чигирип, — казав подорожній..

— Тепер туди просто й ворона не пролетить, — завважив Андрій Крук.

— А чи далеко до Чигирина? — спитав подорожній.

— Краще б „далеко, та легко, а то близько, та слизько!“ — озвався Ворошило, а Андрій Крук уважніше поглянув на подорожнього, а господар на Андрія Крука.

— Нашому братові, мандрівцеві, нема чого розбирати доріг, — відповів мандрівець: — хоч часом дорога віпаде й докученька, а береш ї... Гаразд, як трапиться добрий товариш, панове! Я вам ukkanju, був у мене добрий товариш, була в мене з ним і добра рада, і щира правда!

З останніми словами мандрівця щось особливе мигнуло на обличчях його слухачів.

— Звісно, — мовив господар, — добре братство країце за багатство!

— Хороші в поляків пани, в турків султани, в москалів „реб'ята”, а в нас брати, — мовив Андрій Брук.

— Та не всякого пана знати по жупані! — сказав Ворошило.

— Поганий той чіп, що вгадує свята тоді, як воїни проминули! — відказав майдрівець, обводячи їх своїми іскрочетними очима.

Пому відповідали не менш зрозумілими поглядами.

Якийсь час тягналася оня піма розмова, але така красномовна, що після неї і слів не треба було: одні признали.

— З Січі товариство поклін засилає! — сказав майдрівець, — а мене послом у Чигирин.

— Ми вам вірні друзі і слуги! — відказали йому козаки в один голос.

— Що нового? — спитав січовик.

— Та один погодився був із Москвою, а другий з Польщею перекохтається, турків на поміч покликав. Люте врем'я!

Глибокий сум охмарив козачі обличчя. Журба, прикрита зверхньою безжурністю, вирвалася наверх і впивалася із усієї сили.

— Меші треба пробратись у Чигирин, — сказав січовик, трохи помовчавши.

— Всі шляхи повідрізуваєті.

— А Гунин хід?

— У них, у руках!

Січовик замислився, але видно було, що його не облуна надія засмутила, че лякала трудність, а що просто він прибрив у голові нових способів та засобів, які краще осягти задуману ціль.

— Слухайте, товариши, — сказав він, подумавши: — мені треба прорватись у Чигирицю до Петра Доротієнка. Справа тут єде не про одну голову, а про всю Україну... Як я опізновсь у Чигирицю, то...

Тут січовик обернув погляд в усі боки.

Господині не було в хаті, діти поспули сидичи, і він уже хотів був повести мову далі, як рантом зустрівся з уточленими в п'ого очима, немов двома величезними діамантами, що горіли співчуттям та увагою. Очі ці сяли з темного неосвітленого кутка хати, і тільки добре приглянувшись, січовик розглядів ставну постать дівчинки, що вигунала непорушно в тій: вона, як обперлася на складені рученята, витягши голівку, встремивши очі, так і застигла, неначе заслухалась.

— Це моя маленька дочка, — сказав господар, оглянувшись слідом за очима січовиковими. — Марусю, підійди що сюди!

Маруся падійшла до батька. Бліскуче світло вдарило їй просто в личко і розсипалося по всій її стрункій постаті. Це була справжня дівчинка, українка, з темними оксалітними бровами, з засмалечними щічками, у вишитій сорочці з широкими рукавами, у сіній запасці і в червоному поясі. Густе біляве волосся заплетене в коси, і в косах трохи було кучеряве та виліскувало,

як шовк. На голові був віночок із квіткою; один з них уже пов'яли, інші ще були свіжі і трохи пахли.

— Марусю! — казав батько, — що ти чула з нашої розмови?

— Усе, — одказала Маруся.

— А що?

Марусині очі звернулися на січовика.

— Треба в Чигирин, — промовила вона, — треба до пана гетьмана!...

— Слухай, дочки, — сказав батько повагом і стиха, — про те, що ти чула, не кажи жодній живій душі, так наче ти й не чула. Розумієш?

— Розумію, тату! — відказала Маруся.

Батько не наказував у друге, і Маруся не давала ніякої обіцянки, але про неохитну цирість дівчати не було й сумпіву.

— Не треба тобі слухати нашої мови, Марусю, — сказав Данило. — Піди, поклич матір з саду; скажи їй, що брати поснули.

Маруся покірливо пішла до дверей, але тут ж мить разом почулося кінське тупотіння, — скакала піби ціла ватага кіншоти, чути було на різні грубі голоси гукання, і бліде, як смерть, обличчя господін з'явилося на дверях.

— Скачуть верхівці... ватага... — промовила вона, — просто до нашої хати... ось вони!...

— Пропала вся справа! — глухо вигукнув Данило.

Січовик став уже на рівні ноги і держав у руках шашку. Козаки стояли мовчаки. Метушні не було пай-

меншої, але знати було, що думки тяжко паштужені були в кожній голові, і що тисячі пляшів і намірів неревернулося в кожного на умі.

Господиня зачинила двері за двору в сіни, із сіней у хату і стояла, це зводячи очей з чоловіка, чекаючи наказу та розпорядку.

Коло неї так само бліда і в такому збентеженні стояла Маруся.

— Ви спіть! — промовив Данило, звертаючись до козаків. — Ти роби щось, ший! — сказав він жінці. — Я пішов до товариства ще задня... Козаки прийшли оглянути воли, торгують у мене...

— Є вихід із світлиці у степ, — звернувся він до січовика: — йди за мною!

Все це сказане було хутко, а зараз потім виповнене хутчій, піж це можна розповісти словами.

В одну мить обидва козаки лежали на лавках і спали завидним сном, підклавши під голови люльки та шапки; світло грало на їх обличчях, ані трохи не тривожачи їх міцного сну, дихання було таке мирне, що по ньому можна було, немов на годиннику, рахувати час; господиня сиділа над роботою, Маруся теж, і обидві пильно поточули в муроці мережаних рукавів.

Данило з січовиком швидко переступили темні сіни, відчинили і зачинили за собою двері у світлицю.

IV.

Тимчасом ватага пригнілася і була вже перед ганком: хропіння кошій, переговори верхівців виразно було чути в хаті; потім декілька чоловіків ізскочило з кошій, а далі нагло загрюкали в двері, і хтось грубим голосом крикнув:

— Ей, ви!... Одчиняйте!

Не встигла господиня звеститися і спітаги, хто там, як двері мало не зіскочили з одвірків від нового грюкання, і вибита шибка задзвеніла в хаті, упавши додолу разом із висадженою ріямою. З широкими вусами і широкими вілицими чика зазирнула у вікно, швидко, неймовірно та підозріло все оглянула і гукнула:

— Чого не відчиняєш?... Чого не відчиняєш?...

Господиня винустила з рук роботу, але все ще стояла, вагаючись на одному місці.

— Відчиняй! — загукало одразу кілька грізних голосів, і двері так затрептіли від ударів, що вся хата здригнулася.

Господиня відчинила двері. Ватага чужоземних воїків увірвалася до хати і з галасом та гамором кинулася пішпорігти по всіх кутках.

Господіння, зібраний коло себе малу дітвору, цагло розбуджену, перелякану і здивовану, що сильно стежила за всією метушною очима новими сліз, стояла остронь і байдуже дивилася на те, якувесь її хатій прибір, усе хазяйське добро кидали додолу, били і пинчили.

Тимчасом, як юні присікалися з допитами до Андрія Крука, що позіхав на ввесь рот замість усякої відповіди, немов оп'янілий від сну, хитався то на той, то на цей бік, як хитається світка на жердці вітряної погоди, інші штовхали попід боки Семена Ворошила, що підводився, позирав на них,уважав їх то за кума Гарасима, то за кума Явдокима, і знову падав на лаву, немов підстреленій.

— Це він! Той самий!.. Ні, не він!.. Ні, він!.. — кричала військова ватага, сперечаючись поміж собою і термосячи обох козаків.

— Де господар?.. Подавай господаря! — кричав, як не свій, знали старшиї із ватаги.

— Зранку до приятеля пішов у гості, — відказала господиня.

— У гості?.. Дам я вам гості! Зрадники! Бунтівники!.. Що це за люди?

І він, замість того, щоб указать, вдарив із усієї сили нагаєм спершу Крука, потім Ворошила, і з таким виглядом підступив до господині, що вона поступилася пазд, немов перед розлютованим звіром.

— Знайомі люди — відказала вона, перемагаючи після цього мимовільного руху знову своє збентеження.

— Прийшли вони торгувати в час, дождають чоловіка.

— Так, так, ваша мосць, — обізвався Андрій Крук, встаючи і проганяючи буцім останні сини, — ми прийшли вони торгувати і не застали господаря. Що ж, кажу я кумові, ось йому, — пояснив він, показуючи на

Ворошила, який теж прогнав сон і покірно водив очима по всіх обличчях, ухиляючись зустрічатися з утощеними то в цього, то в Крука, з усіх боків поглядами. — Що ж, куме, кажу я цьому... Нема, куме, господаря дома, га?.. Нема — то їй нема. На нема її суду нема...

— Перестань верзти, дурний хлюп! Хитруни, знаємо ми вас! Нов'язати їх! — гукнув він до своїх, і зовні ту ж мить накинувся на козаків, немов шуліки.

Саме в цей час відчинилися двері, і до хати вступив Данило.

— Хто такий? — загукав старий, накидаючись на цього.

— Та колись люди тутешнім господарем звали! — відказав Данило.

— Їй, ви, чи стойте варта коло двору? Не дрімати, чуєте?

— Коли тобі миле твоє життя, — почав він, звертаючись до Данила, що стояв перед ним, — відповідай мені зараз без викрутів: де бунтівник-запорожець? Відповідай просто!.. А то я тебе в попіл зітру!

Сказано це чваниливо і крикливо. Данило позирнув на доволі грубу постать перед собою, що ледве досягала йому до козацького плеча, і відповів спокійно:

— Не відаю ніякого бунтівника-запорожця!

— Я хату твою в попіл оберну! Я тобі її сліду від неї не лишу! Чуєш?

. — Ваша воля її ваша сила! — так само спокійно відкazав Dаниlo.

— Та він не втече від нас! Варто через це гарячко-

тись! — сказав другий, теж знати, офіцер, який, скоро лише увійшов до хати, розсівся за лаві і смоктав люльку з янтарним мундштуком. — Ми ж мало що зрапчуємо й ти чого! — додав він, протестуючи і тихо зітхнувши.

— Щó є їсти? — загукав гнівно старший, пагло і люто кидаючись на всі боки і шукаючи повітря. — Щó є? Подавай сюди! Хучко! Подавай!

І він тунотів ногами і лупив своєю шаблею об стіл.

— Жінко! — промовив Данило, — поспішай з вечерєю.

Господін проворіо взялася готувати страву. Очі її оббікли всю хату, все куточки, тіби шукаючи когось і, здавалося, якесь тривога промайнула на її байдужому обличчі.

Вона шукала очима Марусі і тепер лише примітила, що дівчина непомітно зникла під час метуші.

V.

Чудова, темно-блакитна, прозора, тепла піч таємно зорила, коли Маруся швидко випорснула з хати, іронізла понід гілястим паметом розквітлої калини, що стелилася по землі, і ошинклася в саду. Тут її сковалі кущі яблуні і густі, як сітка, черешні.

Тут вона постояла, ждучи, коли перестане колотитися серце. Кожна жилка в ній билася, ноги підгиналися під нею, м'язи роїлися і м'яшалися; якісь блискучі образи літали перед очима, а з очей точилася пекучі слізози від нової, незнаної досі туги на серці, суміш із якоюсь радісною надією.

Від свіжого тінчого повітря вона прийшла до на-
м'яті, наречті і сльози притиснулися, і думки взяли лад.

Усе навколо було таке пахуче, та свіже, та цві-
туче! Усе таке любе і близьке серцю! Вся новна любови
і смутку, вона пахилалась і палко почала ціluвати тра-
ву, квіти, пахлине гілля, звертаючи туди і сюди очі
свої, виказуючи всію істотою своєю і вагання, і щиро-
сердину прихильності до чогось, че зовсім ще ясно зро-
зумілого, але такого, що вже поглинуло всю її душу.

Легенький шелест між деревами пройшяв її моро-
зом і кипув у жар. Вона припала до землі, і вся її біла
постать погонула в розквітлому білому гіллі.

Все знову замовкло.

Вона на якийсь час немов прикиніла до землі серед
циого пімого саду, під м'яким світлом і мерехтінням зір,
серед тихомирних пахощів квіток і трави; всюди па-
вколо неї було тихо, і вигуки, що долітали з двору, про-
низливо тримтіли в теплому повітрі.

Вона хотіла вже була відхилити гілля, що прикри-
вало її, як знову пролетів легенький шелест, такий са-
мий, як і попереду, і просто перед нею виросла здорово-
вenna постать січовика між двома високими черешнями.

Маруєнє серце радісно затримтіло і слідом потому
журило та жахливо затріпотало.

Постоявши трохи, січовик рушив далі, — знати,
простував до виходу з саду над річку. Велетенська по-
стать його здавалася велетенською тінню, — так легко,
так тихо і зручно пробиралася вона між густими, міцно
силуетними між собою черешнями та кучерявими яблу-

нями: ані шелесту не було чути, ані колихання не було помітно.

Сама не розуміючи добре, чому і нащо, Маруся пропидалася її собі слідом за січовиком, часом лише зунила очі від твохкання та заміряла серця.

Так обое перейшли вони через увесь сад, вибралися за огорожу з живої вінкої і новзкої зелені і опинилися коло річки.

Річка колисалася між берегами з якимось турботливим гомоном. Побережний комиш сріблився в темряві; золоті зорі миготіли на хвилях і бліскотіли в небі. До в'яза, що попустив спідне гілля своє в річку, прив'язаний був човен, хиткий і легенький, як шкаралуна. Сумежча лука, гори — усе повіте було тишкою, теплом і прозорою теплою млою.

Тут січовик знову спинився, обертаючи погляд у всі боки і міркуючи, — як раном почув позад себе дитячий тихий голосок і ту ж мигъ почув дотик дитячих піжипих ручеят. Він обернувся, як людина, якої ніщо не в силі не здивувати, ні вразити, і побачив перед собою Марусю.

— А що, дівчинко? — спитав він її таким рівняним голосом, якби і в зароді не було піякого лиха, ні напasti.

Але Маруся не спромоглася вимовити і словечка і, тільки ухопивши його за руку, з благанням звертала до цього очі.

Проте оці очі говорили так красномовно і так багато, що січовик погладив її по голівці. Щось схоже на

ласкаву піжність, на жалісне співчуття виявила його
нахилена постать.

— Можна пробратися до Чигирина! — вимовила
Маруся.

— Як же це можна, дівчино-порадоночко? — спитав
він, стиха усміхаючись.

— У степу стойть батьків віз із сіном — промовила
Маруся: — воли насууться теж у степу... Я все знаю, де
й що... Запряжмо воли... Лягайте в сіні... Я повезу до
Книшевого хутора... Там річка... За річкою вже чиги-
рицька сила!

Січовик дивився у бліскучі її очі, на її тримливу
легеніську постать, що стояла перед ним, і чув, як коло-
титься маленьке сердечко. Він почув раптом, що його
мужче, загартоване серце немов розтоплюється в гру-
дях, і щось таке з ним подіялося в ту хвилину, що
й опісля не міг він доладу розказати, а тільки замислив-
ся згадуючи.

— Хто це тобі цю думку подав, Марусю люба? —
спитав січовик.

— А я знаю казку, — відповіла Маруся, — як дів-
чина від розбійників утекла.

— А розкажи мені цю казку, Марусю! — мовив
січовик.

— А до Чигирина? — несміло спитала Маруся.

— А до Чигирина поїдемо, — одразув січовик, піби
обіцяв їй медянника. — Ми, мабуть, узявши берегом
у цей бік, проберемося в степ?.. Проберемося? Ну її до-
бре! А дорогою казки послухаємо.

Рука об руку вони почали пробиратися берегом як-найобережніше. Спершу долітав до них шум і голоси з Даишлового двору, але потім облягла їх цілковита тиша, яка лише буває пічної доби на безлюдних берегах річки, коли навіть пlesки та переліви хвиль тількипадають тиші, а не порупують її.

— Айу, розкажуй казку, Марусю, — казав січовик, коли вони ступили сюди.

Чимало тривог, чимало надій і остріжів хвилювало Марусю, і вона поглянула на січовика з сумним ваганням; січовик споглядав на неї і усміхався. Навіть при неневиному мерехтливому світлі пічних світил видко було в ньому стільки чулости, відваги, таким чарівником виглядав він, що в Марусі відразу відлягло від серця, і зникла вся третяліва метушливість.

— Ну, почишай, Марусю люба, почишай! — сказав січовик. — Я страх як люблю казок слухати.

VI.

Маруся почала:

„Жив собі, був собі козак і віддав свою дочку заміж”.

— Коли за доброго чоловіка, то й з Богом! — зauważив січовик.

„Козачці не до дущі був молодий”, — оповідала далі Маруся, — „але вона покорилася батькові, пішла заміж і молодий відвіз її до себе в господу”.

— Бідна дівчина! — додав січовик.

„Тільки чудига була та господа в молодого”, — оповідала далі Маруся. — „Стояла вона серед густого лісу. і піде не було шляхів битих, і нізвідки ніхто не показувався: пустеля павкруги. Тяжко зажурилася молода”.

— Ще б не зажуритися! — зауважив січовик.

„І зразу вона пі на чо не дивилася, усе побивалася, потім з горя почала до всього додивлятися та все розглядати... Все розкоші... тільки її не треба було розкошів, а заманулося їй довідатися, куди це чоловік її щонечора їздить із товаришами. Але як тільки сидуть воно на коней, так відразу її зникають у гущавині, лише хвилинику яку чути кінське тупотіння, а потім знову тихо та глухо...”

„Ходила вона по всьому домі і від усього дому були в ній ключі. Тільки ніколи чоловік не пустив її в одні льох. Льох цей стояв під густими гіллястими дубами, двері чорніли з-під зеленої листви, немов звіряча панча. «І що воно таке ховають?» — подумала молода.

„Подумала і зараз до льоху. І бачить на засуві такий замок, що її удесятьох його не піднімати.

„Постукала у двері, ніби об камінь — так глухо. Ноглянула у щілину — темно, як у криниці.

„Коли це в-під порога щось бліснуло, як іскорка. Вона припала до землі. Щось бліпіть! »Що воно тає?« — думає собі вона.

„І хоч страшно, проте засунула руку і вхопила.

„Чує — щось холодне. Зирк, а то обрубленій бі-

ленький мізгічик, і на цьому перстенік. »Довідалась я, — думає вона, — їздять вони на розбій!«.

„А молодий був такий ласкавий!..“

— От і впізнай людину з виду! — мовив запорожець.

А тимчасом уже почало світати. Нередранішній вітрець перелітав степом. Вони все йшли понад тихими берегами рука в руку.

„Почала молода думати-гадати, що їй робити, так думала вона, що в голові в неї шуміло, неначе під млиновим колесом. Навкруги усе чорніла ліс, такі густі, як стіни. Пустиня така навкруги, що в цій лише заблутина можна, а не знайти притулок або вибратися до живих людей.

„Куди втікати!

„Довго вона думала й передумувала. Сонце вже зачотилося, а вона все думас. Зорі висипали на небо, а вона все думас.

„Коли чус: йдуть!

„Увіходить чоловік і такий радий їй.

»Я за тобою скучив!« — каже.

„Простяг до неї руки, а вона бачить на руках у цього кров.

»Що це на рукаві?« — питас.

— А це я полював червоного змія, — відказує її смеється.

„Почули товаріші, і собі засміялися.

„Поглянула вона на чоловіка — був він їй нелюбий, а це ще й страний став.

„Поганула вона на його товаришів — жадного пріємного обличчя немає.

„Подумала вона, як вони жити з ними, забула про всякі страхи і поклала утекти.

«Утечу світ за очі!»

Січовикові туже подобалася казка; хоч які думки клопотали їхнє голову, проте воні так дивились на Марусю і так усміхався, наче їхнє солодким медом частували.

„Тільки діждалася, що всі поїхали здому, зараз вона цілком позачинила і ворота, і двері, і вікна, і пустыла біти лісом. І: шляхів, ні стежок, жадного сліду не було, тільки вечірня зоря притягувала їй, і по цій вона путь тержалася.

„Хорошо вона все йшла та йшла, а ліс все густіший та густіший, все темніший та темніший.

„От ледве-ледве стало на світ благословлятися, і тихо-тихо почали прорізатися в ліс червоної стяги. Вона вже подумала собі, що вдовіта їй веселіше буде, коли це чує — за цею ногоня, і все ближче, та ближче. Гілля тріщить, коні ширкають, чоловіків голос грізно дунає: «пайду!» І його товариші переговорюються: — «Ось тут вона! Ох там вона!»

„Зиркула вона туди-сюди: немає піде притулку!

„Тільки одне дерево стойть, розкинувшись кошляте шатро, вона хутчій до того дерева, вилізла на самий вершок і ყріталася.

„Але, поспішаючи, унустила хустку з ший і, коли ногоня добігла до того місця, зараз усі вони її побачили білу хустку на землі”.

— Ай-ай! — мовив січовик жваво.

„Зарах усі загукали: «Лі хустка, її хустка, вона тут, вона недалечко, вона в цей бік утікає!»

„І почали шукати, піниорити, шаблями гілля ру-
бати, кіньми куці тонтати.

„А тут чоловік і каже: «Чи ще забралася вона де на дерево?»

„Хочив свій спас і, що було спас, почав ним королю поза між гілям!”

— Ай-ай! — сказав січовий. — Біда молодиця, патеріялась же вона лиха!

„Коли це гострій сине устряв ти у бік, потім влучив у руку, потім черканув об плече — вона не крикнула, не зойкнула, та тепла кров так і закапала, так і закапала з дерева”...

Січовик знову розжалобився над білою молодиною: охав та ахав він дуже жалію.

„Країнині її крові влучили просто на голову чоловікові. »Ох, яка тепла роса капає з цього дерева!« — сказав єй:

»Відно, побігла вона десь таї«, — кажуть йому товарищі.

»Далі паздогін за нею!«

„І всі розеналися у лісовій гуцавині.

„А вона тоді тихенько злізла з дерева і знов пустилася бігти.

..Довго вона бігла, дуже довго, і вибігла на дорогу, і бачить — єде шляхом старий козак і везе віз із сіном. Кинулась вона до козака і почала його благати: «Візьми

мене, чоловіче добрий, сковай мене денёбудь! За мною
женуться! Мене піймати її убити хочуть!« — А козак
її і каже: — »Та ось я везу сіно; лягай на возі, за-
рийся якнайглибше та тільки лежи тихо!«

— Бравий козак! Дай йому Боже здоров'я чорт зна-
поки! — мовив задоволений січовик.

„Ледве встиг старий козак зарити її в сіно та мах-
нути на колі батогом, аж тут і ногоня надбігає!

»Чи не бачив часом молодиці?« — гукають до ко-
зака. — »Куди вона побігла?«

»»Не бачив««, — відказує козак.

»А що ти везеш?«

»»Сіно везу««.

»Добре сіно в тебе? А ну, взич по трохи нашим
коням!«

„Козак спинув віз і скинув сіна для їх коней,

»А в тебе, лібонь, ще люлька не погасла?« — ши-
тас один розбійник.

»»Ні, курить ще««, — відказує козак.

»Дай по запалити!«.

„Козак подав їм свою люльку, і вони почали один
одному передавати її та свої запалювати.

„А отаман і люльки не розналював, і коня свого
не годував, підійшов до воза і скисив на нього свою
грізну голову та все глухо твердить: »знаїду її,
знаїду!«

„А вона все це чує і навіть гаряче дихання його
чує.

„Так минула чимала година, яких товариші не гукували.

»Отамане! На коня, на коня, уже день ясніє!«

„І веі вони сидали на коней та помчали в темний ліс...

„А старий козак поїхав талі і привіз молодицю до батькового двору!“

— Хай щастить їй доля! — сказав січовик. — Чудова казка, Марусю люба, і велике тобі спасибі за неї! Хороша казочка! Така хороша, що її не вимовини словами!

VII.

Вони пі на хвилину не задержували ходи і увійшли вже чимало.

Зоря ще не розсвітала, але м'яке, тепле тічне повітря вже посвіжішало, з давнього монастиря, невидного за нежними обрисами далікіх лісів, ледве чути було благовість, і якийсь особливий тихий дзвін пробігав побережним кominsem, і річка, далеко заточившихся у м'який беріг сонячною затокою, верталася звідси, немов зненацька розбурканана та стурбованана, котила хвилі вперед і бурхала без цуття та гучно, потім усе більш та більш уймала пориви хвиль та бризки і ховалася з очей, щоби глухо нарікаючи.

Коло цієї затоки вони взяли в ішший бік.

Ні шляху не було, ні стежки, але Маруся добре

запаха місцевості і позадаром вивела січовика з чистий степ.

Іх обдало міцними, гострими, тверезими пахощами тільки що скосеної степової трави та квітів, що йшли від величезних, порозкидуваних по степу стогів сіна; січовик пильно обертав ногляд у всі боки. Недалеко позад себе углядів він у присемерку житло людське, укрите тінью від густого дерева.

— Це наша хата, — сказала йому Маруся. — Загорода близенько, нонедру.

— Веди, Марусю, — сказав січовик.

І хоч піде поблизу не видко було їй ознаки якої-будь загороди, та він, не вагаючись і трохи, ступав у легенські сліди Марусині.

Не встигли вони вступити п'ять кроків, як Маруся чромовила: „тут!”, і вони спинилися на чимось таким, щоби простора яма серед рівного степу, спустилися в неї і на самому споді січовик примітив вербову загороду, а в цій дві пари пінищих круглогоріх волтів, що здавалися крутими горбами на рівній поверхні.

Маруся відчинила загороду і тремкою рукою погладила злегенька спершу одну, а потім і другу рогату голову. Легенське ласкаве мукання було їй на відновідь, і, немов розуміючи, що найголовніша річ обережність та тиша, воли, виведені з загороди, ступали степом, мов важкі човни на тихих хвилях — нечутно, рівно, півздко.

Віз стояв недалеко від стіжка, високо пакладений сіном.

— Що? — синтала Маруся, побачивши, що січовик синувся і дивився на неї.

— Яка ж ти маленька, Марусю! — промовив січовик. — Яка ж ти маленька! Кожен уважатиме тебе скоріш за степового жайворонка, як за діловиту особу!

І справді Маруся була невеличка, а серед безкрайного степу, коло величезного воза, запряженого дужими волами, поруч із велетенським січовиком, вона здавалася ще дрібнішою, ще хрусткішою і ще безпомічнішою.

— А ось мамину хустку забули коло воза, — відказала Маруся. — Я зав'яжу її по-баб'ячому і як сяду на віз, то здаватимусь бабою...

І вже її великі очі дивилися на січовика з-під баб'ячої повязки, під якою щезла кучерявка шовкова голівка і рожеві плеченята.

Січовик усміхнувся і декілька хвилин не міг, чи не хотів вимовити і слова.

Голос його був дуже тихий, коли він знову заговорив.

— Ти добре знаєш шлях, Марусю?

— Знаю. Усе просто до озерця, а коло озерця шлях поверне праворуч, і тоді видно буде хутір пана Енниша, а за хутором уже вільна путь до Чигирина, казав пап Грук батькові...

— А ти знаєш пана Енниша?

— Знаю. Він приїжджає часом до батька всячнику купувати.

— А як він тебе, гадаєш, привітає?

— Не знаю, як привітати.

— А коли зло?

— Або ж він зрадить?.. — і відновіла і водночас синтала Маруся. — Він до батька ходить... він приятель...

— А чи знаєш ти, Марусю, що тепер скрізь по всіх усюдах військо стойть, скрізь вороги вештаються? Знаєш, Марусю, що тепер, замість квіток, мабуть, по обидва боки шляху сувої диму здіймаються від пальби: різня йде!

— Знаю! — відказала Маруся.

— Зазиратимуть недобрі ворожі очі тобі в обличчя і, коли ти зіб'єшся на одному слові, коли тільки затремтиці — все проанало!

— Я не зіб'юся на слові, не затремчу... Я не боюся ворога, я тільки боюся невдачі!

— Маруся, знаєш, може, смерть нас спіткає...

— О, перш треба тобі в Чигириці дістатися! — промовила Маруся.

І скільки благаний і рішучості було в її тихих словах! На цьому стала їх розмова. Воли незабаром були запряжені.

— Марусю, — сказав січовик, — коли тебе хто спинить, не впадай коло воза, як пташка коло гніздечка, розумієш?

— Розумію! Треба бути, як ти.

— Усім кажи, що везеш сіно до папа Книша, а якщо щастливо доберемося до Книшевого двору, то ти ска-

жі тому, що вийде назустріч: „Чудові руна у вас, хоч і не спілми жати, то добре!” Чуєш?

— Чую, — відказала Маруся.

Січовик зарився в куни сіна на возі, Маруся сіла за ногоніча, воли рушали, і віз, хитаючись та перехилюючись, потягся розистим степом.

Зорі починали вже погасати: вітрець став жвавіший, і країнини роси заграли виразніше у траві.

VIII.

Тихо посувався величезний від степовим шляхом: при світлі зір, що погасали, мигів степ, недавно викопаний і вже густо і м'яко застелений молодою травовою та квітками, усипаний інле незів'язими стогами запашного сіна. Тихо посувався величезний від шляхом. Тихо було навкруги, і два-три поклики вдалечині, два-три галекіх постріли ще більше давали відчути цю тишу.

Перед Марусею розбігався краєвид на всі боки широко та далеко. Кожний найменший звук ловило її чутне вухо: найменше шелестіння трави, або иташиних крилець, — і безнастанино очі її оберталися на всі боки і стежили за кожною точкою. У тьмі літнього досвітку не видко було виразно її личка, пічим не виявляла їона своїх думок, чи почувань, але вся невеличка постать її нагорі конилатого зеленого воза говорила про її невисипчу пильність, про її томливу тривогу.

Рантом почулося тупотіння значної кінної ватаги:

праворуч з'явилася юрба верхівців та скажено летіла до Марусиного воза.

Декілька диких, похрипих голосів здаєка загукали до неї:

— Стій! Стій!

Вона спинила воза.

Митгю обстунили її, і нечесні питання чужою для неї мовою поспипалися з усіх боків.

— Куди?.. Звідки?.. Чия ти?..

— З хутора, — відказала Маруся, — Чабанова Іванілова дочка. Веду сіно па хутір Гони, до пана Ініша.

Заспокоєні верхівці розстунилися трохи, і хривий голос казав з досадою:

— Я ж казав вам, що фальшивиа трилога, а ви по-лохаетесь, як степовий шах! Ну, де ж ваші польські шиншуні?

— Проте ніякої біди не сталося від того, що ми проскакали півверетви вбік! — відказав на це другий голос, видимо, якоєсь молодої, рухливої та безжуртої людини.

— Коли в голові гуляє вітер, то все не біда! — не задоволено пробурчав перший.

Дальше бурчання заглушили свист нагай і туночіння коня, що рвонувся вперед.

— Ох, сердитий який! — промовив другий голос із легким сміхом. — За мною хлопці! Віз захопіте!

Ватага рушила, і під її вартою рушив Марусин віз.

Куди дівчина тільки її обертала свої очі, скрізь бачила вона коло сібе похмурі, грубі, суворі обличчя; всі

їхали тихою ходою і немов відночивали, порищувши у свої думи, на час забувши про сторожкі козацькі звичаї. На одних обличчях знати було сум, на інших турботу, або невгавану одвагу, або байдужість до всього у світі.

Попереду гарцювали два офіцери і, либонь, сперечалися. Не чуючи їх слів, Маруся вгадала, що один, веселий, молодий, з його живої, рухливої постаті, з його швидких і наче різких рухів, а поруч із ним — незадоволений гладкий товарин, який здавався важким чавунним зливком, що тяжко пригнітав нетерплячого, гарячого коня. Слідуючи не пропустити ніякого речения, якими перекидалися зрідка між собою в ватахі, Маруся намагалася теж відгадати, про що сперечалися старші, що гарцювали попереду, чи не про її віз? Чи вони забули про його? І що далі буде? І як зустріє її пан Кінни? І чи дойде вона до пана Кінни? І чи пощастить їйому дістатися до Чигирину?..

Тихо хитаючись та перехилюючись, посувався віз. Останні пічки тії мали вже зникнути; передсвітню здрову, проникливу свіжість уже було чути; поважні воли виступали тепер бадьоріше, муштровані коні, не зміняючи звичайної військової ходи, тулилися ближче до вояза, витягали голови і зашлобки висмикували жмутки захищеного сіна.

Рантом щось примусило Марусю мимохіть звернути устремлені в далечіні очі вліво, і вона зустріла доптиливий, пронизуватий погляд інших близкучих очей — погляд, який стежив за нею уважливо і з непевністю.

Коло саміс'ївського воза, черкаючись об нього, щав уже немолодий верхівець. Очі дівчини, привичасні до пригемерку, добре розглянули кожну грубу рису його язвового, розумного обличчя. Він дивився пильно на неї, і без слів можна було зрозуміти його погляд: „Чудне оце мале дівча! Чудний і той, хто обрав що крихку панчишку за погонича серед почі, пісокійного, пісевищного часу!”

— У тебе, дівчинко, рідні батько та мати, чи ні? — спігав він пісоптівано Марусю і, помітивши, що жона не розуміє його мови, каліченкою українською мовою переклав їй своє питання.

— Рідні і батько і мати — сікказала Маруся.

Погляд його винився в неї не пісевищне і став інше донитливіший та процизуватіший.

Маруся здається, що якийсь крижаний покрів покрив усе її тіло, і холод пройшов й усюди, до самого серця. Степ перевернувесь у неї в очах, немов небо в бурхливих хвилях, у голові закрутилося, але жона нам'ятала пака січовика і, бажаючи бути, як він, промовила рівним, хоча не язвавим голоском:

— А ваші батько та мати живі?.. Багато у вас родичів?.. Е у вас діти? Дочки чи сини у вас?..

Не знати, чи тихий здержанівий голосок, чи звичайнє питання розбуркали заглушені радощі та туту на серці, тільки вони прокинулися, і донитливе, спостережливе обличчя, що наповнило Марусю томливою тривогою, стало якимось ігрищем то тієї, що його охмарювали, то яких просвітків: спомини, образи, жа-

лощі, побоювання, надії, здавалося, душили силу людину, підстукаючи живими лютими приспівами. Чуто дивилися тепер на Марусяю ці пеймовірні, попереду донитливі очі, після жадаючи знайти в її образі якийсь інший, далекий образ, що казав, може, копіє усміхатися тепер тримким губам.

— Так, у мене є точка, — промовив він, помовчавши чимало.

— Велика? — спітала Маруся.

Він усміхнувся. Мабуть, перед його очима промайнула дуже малечка, немічна, хрустка постать, коли іваскати на його трохи томливу усмішку.

— В завбільники тебе, коли ще не менша, — відказав він і тяжко зачеплився.

Офіцери, що гарювали попереду, все спирчалися: одному не обридло під'юдкувати, другому не надойло буркотіти; це була, либоць, забавка кожному з них у вільному, дикому, нудному житті.

Рантом у задніх лавах хотіть уп'ягодос заспівати: „Веномі, веномі, мая любезная, нашу прежнюю любовь!” і Марусяя, в якої кожен звук викликав цілу піску чорий про Чигирий, про наша гетьмана, про цього, вся здригнулася від звуків глухого, дужого голосу немолодого верхівця, її доштувача, який тихо про себе підспівував розпочату пісню: Снів скоро зійшов у цього на якийсь пристрасний, горкий шеніт, тимчасом як заспівач, явно захоплюючись, розлягався ще голосніше і такими хвилями суму та безжурності, жалю та відваги, щоб лято допікав до живого.; То той, то інший голос

підхоплював пісню; нарешті, всі голоси підхопили заразом її й злилися в один гук, що далеко розкотився по степу.

Коли пісня стихала, всі побачили, що розвидніється, немов досвіток виступив десь із-за нагло розчинених дверей, а не розжеврівся помалу. Недалечко від шляху видко було тихе, невеличке озерце, вкрите, немов димовою пеленою, ранішнім туманом; від озера праворуч звивався м'який чорний шлях до хутора, на яким тонкою прямою цівкою стояв дим.

Це вигтував хутір пана Ініша.

Моторошно було у пригмерку теплої ночі, у пригмерку ранішнього світання, але при бліскучому сяйві благодатного ранку стало ще моторошніше. Весела велич природи якось дивно виливалася на душу, то розбурхуючи її, то втихомирюючи, то наповнюючи якимось подвійним чуттям — страху її надії, що зчіплюватись і боролися, не перемагаючи одне одного, як борються одне з одним два оліякові дужі — вогонь і вода, що не зіллються ніколи.

Маруся шукала очима підстаркуватого верхівця, який від'їхав від неї і зник у тумані серед інших, і її очі скоро відшукали його та стрілігся з його очима. В його погляді не було вже ні допитливості, ні гострої спостережливості — якесь вагання, якась неневість та острах розлилися по всіх рисах його грубого, хижого обличчя і дивно його м'якили.

— Господи, Ти Боже мій, яка малеч! — ювів одни

із ватаги, углядівши Марусю при світлі сонця. — І ще собі байдужісінько ні пороху, ні кулі не боїться.

— Таку дрібноту ні одна куля, гадаю, не візьме. — відказав другий. — Все одно, що макове зерно!

— У них дівчата не боязкі, це вже такий парод, — устряв до них третій. Я кажу вам, бачив, як під час саної колотиці, кров хлюпить, земля дрижить, і січуться, і вмирають, а вона собі ходить поміж чину та вибирає своїх, наче в саду ягоди, їй-Богу!

— Та їй гине ж їх скільки! — сказав інше одне співрозмовник, що прилучився був до них.

— Та всі ми загинемо так чи інак, — сказав хтось іншої. — Втім тільки її річ, щоб загинути як пайкраще! От що!

Здалека дошелося декілька пострілів, і гук від них немов чари, в одину хвилину сполохиув усі інші думки, усі інші почування; роздум, чибо було обняв декого, розпочатий задум, уповновику висловлена думка, певисловлена відповідь, — все це увірвалося, немов перестята гострими ножицями пітка, і вся ватага разом перемінулася немов в одну істоту, що чутко напорошила вуха її готова була до відсічі.

Офіцери теж приціпили свої коні, перестали спіречатися і дражити один одного.

Постріли залиниали злову.

— Це з нашого боку! Певне, це з нашого! — скрикнув молодий офіцер.

— Гайда; гайда! У підмогу! Це наші б'ються! Ей, Іване! Пристав віз до хутора та розпорядись... Вперед!

Маруся не встигла ще й зміркувати допуття, в чому річ, як уже ватага помчала, як вихор, і скоро зникли з очей усі, окрім Івана, якому наказано „приставити віз і розпорядитися”. Немов дики птахи, не оглядаючись, усі знялися вони її полетіли, тільки підтаркуваний москаль, що розмовляв з нею, повернувся і ще раз поглянув на неї.

— Торкай, торкай, мала! — промовив Іван, запалиючи коротеньку люльку.

Маруся позирнула на Івана. Він їй здавався чимось подібним до їжака.

— Торкай! торкай! — сказав він суворіш удруге.

Віз посувався помалу вперед, до Кашневого хуттора; замітіли засіяні, але подекуди немилосердно витоптані, витолочені позя, постріти долітали, все частіш і частіш; і, непомітно підіймаючись на згористу могилу, через яку звивався далі шлях, Маруся взглядала якісь памети її шатра, а над ними стояли сувої чорного диму, і вибухали вряти-годи огняні язики червоного полум'я. Часом у голосному рапковому повітрі чути було людський голос і етогін, ледве виразне жалібне ревіння худоби й дитячий плач, і галаצעання дробини та тріскання від руїн людських осель.

З'їхавши ча самий шпиль могили, Маруся, як на долоні, побачила здаєка бойовище. Вона побачила село в полум'ї, дві дитячі постаті, що бігли, самі не знаючи куди, вхопивши за руки, перелякані, з жахом: розізнала декілька жіночих постатей, що нерухомо простягалися посеред степу; і на їх очах падали, стогнути,

люди, лєтіли перелікані копі без їздців, ріднали люті ватаги, застелялася земля трупом та пораненими; трава, змочена теплою кров'ю, темпішала. Небо набувало якогось зловіщого червоносиннього кольору. Існути пороху кружляли хвилями.

А просто перед цею зеленів і пах хутoreць пана Книша, і віз тихо до цього посувався, все ближче та ближче. В гущавині густого саду вже вирізнявалося різноманітне дрівець й кущі із своїм мережаним листом і квітками; у відчинені ворота побачила вона темно-жовтих, перістих курей, що походжали по широкому двору, порослому м'яким оксамитним шпорищем і заставленому всякою хазяйською справою та знаряддям; коло воріт сидів величезний кудлатий собака; він вже загледів на шияху воза і ждав його байдуже та пильно, як особа, що вже досить багато бачила за своє життя і давно вже поклала собі — не квапитися виявляти евої почуття.

IX.

Ледве віз спинився коло воріт, як перед Марусею опинився хлопчик літ п'яти, схожий на орля, рум'яний та дужий. Коли б він справді був степовим орлям, то й тоді він не зміг би був чі проворніше чалетіти, ні встремити сміливіше в Марусю погляду, ні хутчій оглянути і її, і віз, і волі.

— Чи дома пап Книш, хлопче? — спитала Маруся.

— А ви приїхали до діда в гості? — спитав замість відповіді хлопчик.

— До діда; дома дід?

— Дома.

— А де ж він?

— Отам у саду, а може, в хаті, а, може, на толоці.

— Поклич діда, хлопче.

Але дід уже наблизався до воріт.

Трохи похилий, простодушний дідок у сільському пологлядому вбранні, в сорочці та широких штаних, у солом'яному брилі.

Він почтиво вклонився приїжджому воякові і зараз же впізнав Марусю, — і пікне виявив здивування, неначе її ждав, немов такі провідини були найзвичайнішою річчю.

— А, дівчино мала! — мовив він: — чи здорована та весела? Милости просимо до господи, а коли в хаті занудишся, то от Тарас знає, де сунці, і де поспілі малини. Можна теж забавитися пампушками або маківниками. Є й пиріжки про запас, — такі пиріжки, що розважать голодну душу.

Іван почув слова: маківники, пиріжки.

— У тебе, либонь, у гостобі не без припасу? — промовив він суворим голосом, але в цьому голосі чути було нотку вже м'якшу, вілкликану уявою прогрів та інших страв.

— Дякувати Господеві! — відказав господар: — милости просимо до господи!

Що який то привітний, що який піцирій, який не-
лукавий, здавалося, господар був пан Книш!

— Милости просимо, дорогий гостю, че сподіваєя
а Бог послав... і послав!.. От несподіваний, та зате до-
рогий гість... Милости просимо, милости просимо!

„Несподіваний, але дорогий гість”, втомлений ; го-
лодний, не почипав ніякої розмови, під поясницю і пішов
спідом за господарем, випростовуючи памуче сі тіло,
позіхачути, чухаючись, — словом, користуючись рід-
кою якогою пошіжитись тілом і душою, поклавши собі
за річ певну, що господар — простак і добрячий чужпік,
і тільки піклуючись про те, що то за пиріжки в нього,
що то за страви та напої.

Маруся заїхала в двір і теж пішла за ними, а за
Марусяю хлончик Тарас.

— Пане Книшу! — сказала Маруся. — Яка чудова
ярина у вас! Хоча б і не стиглою жати — то все єздре!

— Слава Богу, дівчинко, слава Богу! Цього року
все добре вродило! — відказав пан Книш не оберта-
ючися.

І хоч би трошки затремтів у нього голос або став
впіщий чи нижчий, хоч би от стільки стрепенулась його
постать або прискорив віп чи задержав дрібну, поспіши-
ну ходу, хоч би капелинку зміцнівся де в чому його ви-
гляд хазяйновитого господаря, що трохи чваниться сво-
їми пирогами, що з таємною втіхою спішить почасту-
вати гостя і наперед уже лукаво усміхався, уявляючи
собі, як він радіспо здивується на перший шматок його

страв, які він, господар, ставив, либо п'ять, понад усе на світі... — „Що ж це? — він не зрозумів?”

У Марусі тяжко зanimalо серце; вона не знала, що думати та діяти, і постановила знову теж саме: бути, як він.

Тож вона більш нічого не сказала і ввійшла до господи. Це була простора, прохолодна, біла, як сніг, хата, з широкими лавами, із столом, застеленим білою скатеркою, з глиняною долівкою. По стінах подекуди висіли пучки напівзів'ялого запашного степового зілля; в кутку, за образами, позашинаними білим рушниками, теж висіло зілля і змішувалось із сухими торішніми квітками, із свячену вербою і зеленосяятковим зіллям.

Господар запросив сідати і, знati, увесь заклопотаний частуванням, увесь зайнятий чванливим бажанням не осоромитися і виказати своє господарство з найкращого боку, метунчився, накриваючи стіл, бігав у кільох, рився в коморі, бряжчав посудом, опускав до дна у кубжики, переливав щось із одної пляшки в другу, з'явив на гориці за копченюю ковбасою; і через ці щирі клопоти мучив усі вичікуванням голодного гостя та звертав усі його помисли тільки на ці клопоти та їх ласі наслідки, вселяючи в нього вдячність разом з досадою та нетерплячкою, які, однаке, не переважали першої.

— Та ти, господарю, не турбуйся вже так задля мене! — говорив уряди-годи гість.

— Не можна... не можна... дозвольте пане... як звати вас, добродію? — відказував щирий господар.

— Та мене звуть Іваном, — говорив той, зітхуючи й покоряючись.

— То вже дозвольте, пане Іване, почастувати, чим Бог послав. Вже дозвольте!

— Ми люди військові, ми це звикли солодко їсти — нам аби не голодний та й годі! — на свою користь сипкуваючись, вмовити пана Івана.

— Ні, ні, ви дозвольте! — відказав господар.

Маруся сиділа на лаві, намагаючись бути, як в ін. з виду спокійна і тиха, але воїна відчула такі припливні та відливні надії і страху, що ніхто того й розповісти словами не зможе та рідко хто зможе собі уявити.

Хлончик Тарас, доволі надзвичившися з кутка на гостей, поглядав у вікно та рахував постріли, що ясно долівали до хутора.

Нарешті все для спідання наготовлено, і пан Іван, довго начекавши, накинувся на нього з якимось ворожим чуттям і з грізним виглядом вояка, що не шанує насолоди смаку; але хутко, дуже хутко, він якось усе пом'якшав, навіть перейнявся трохи ввічливістю, а після кількох чарок усіких наливок очі йому посолові і заграла невиразна усмішка на устах.

Хазяїн уряди-годи пригадував собі про якінебудь нові, заховані десь ласощі і то ходив у льох, то лазив на горище, питтаючи попереду дозволу пана Івана.

А пан Іван уже не перечив, тільки кивав йому головою на знак того, що йому це здається добре і що він на все згоден.

— А ти що ж, Тарасе, галок рахуєш? — сказав го-

господар то внука, — пішов би та сіна підкинув золам.
Це у мене такий робітник, що крахтою й не треба, дарма
що ще до неба не виріс! — додав він, звертаючись
до пана Івана.

На це пан Іван хотів відповісти щось поважне, але
поважного нічого не відказав, тільки помалу та неви-
разно усміхнувся.

Тарає скочив зараз із лави й побіг до дверей.

Маруся не змогла стерпіти далі муки, теж устаді
і сказала:

— Я піду з Тарасом.

— Цю, йди, малеченька, — відказав їй господар
ї, коли вона йшла нова нього, він погладив її по голівці
— тільки погладив по голівці і наче якими чарами
вернув їй невість і бадьорість.

— Господарю! — промовив ураз пан Іван, з безпаз-
дійним сплукуванням збираточи докуни думки та пой-
сюючи справу: — сіно наше... узяте сіно в полон...
дай викуни... великий викун давай, це добре... дуже
добре...

— Ваша воля, пане Іване, — відповів господар. —
Хоч сіно, хоч викуни беріте, ваша воля!

— Ну, це добре, — сказав пан Іван. — Це... це
добре...

X.

Війшовши падвір, Маруся побачила свій віз на тому самому місці; Тарас смикає із цього обережками сіно і підкидає волам, а воли велично, з гідністю приймали таке належне вищування. Тримти, непомітно ходила Маруся коло воза, силкуючись відгадати те, що й мучило.

Довго вона отак кружляла, немов підбита штанка над зруйнованим гніздом. Тарас, викопавши доручене йому діло, заговорював то цей про не, про те, але вона відповідала йому коротко — усю й істоту перейняли були турбота, тривога та надії.

Розваживши, що це круження коло воза може пакинуті підозріння, вона відійшла від цього і тяялася по широком дворі; вона заглянула в густий садок, погливалася в далечину у поле.

— Що діяти? Що буде? — думала вона.

• Коли це, йдучи нова куна каміння, пакованого у дворі, вона почуда голос, що ясно промовив.

— Спасибі, Маруся малая! Не бйся нічого, все гаразд!

Вона ту ж мить упізнала цей голос і, вражена ралощами, мов стрілою, рантом зачарованою і знесиленою від чук і тривоги, які враз оце зникли, похитнулася, ледве не виала і сіла на землі, не маючи сили ступити далі й кроку.

Помалу вона прийшла до пам'яті й уважно приглядалася до місця: куна каміння, коло якої вона си-

діла, видимо, була пакдана тут дуже давно, ще як мурували льох, і продухвина з цього каміння виходила у двір, і каміння, що лишилося зайве, з того часу видно їй не займали, бо воно поросло травою та крошивою геть скрізь.

— Чи не почудоєя мені? — подумала Маруся, усі завмираючи від сміти.

Але голос, виходячи з-під лемлі, пролунав у друге.

— Вірина моя дівчинко! Розваж своє сердечко! Неприміти ми саму бистрість, на березі, дасть Бог, не потонемо!

Маруся довго була непорушна, все ще прислухаючись. Від його слова, як чарівного наказу, серце її наповнилося живою радістю, і тому на обличчі заграв такий гарячий, щасливий рум'янець, очі так засияли її заєвітлигі, що Тарас, який гарцював по дідусівському дворі то в гордому вигляді гетьманського коня, то в грізному вигляді самого гетьмана, то взявши на себе образ хоробрих козацьких отаманів та полковників, то наречіті, розналений своїми гарними й ставними ролями, свавільно стрибаючи та плигаючи у своєму власному вигляді, опинившись перед чужою дівчинкою, зачудувався переміні в ній, спинився перед нею в якомусь ваганині і втонув у неї свій оряжий погляд.

— Що їй дід дав? — подумав він. — Що?

Перед ним замигтіли її почали лігати якісь неясні привиди смачних маківників у меду, солодощів, коней-медянників, смажених горіхів та іншого добра. І що більш дивився він на чужу дівчинку, то привиди ці

ставали фантастичні, принадійні, а водночас все більш дражинли та хвилювали його. Не розуміючи, сподіваючись, він стояв та дивився, більш як колибудь похожий на хиже орля, що розпростало крила, нагострило дзьоб та цильно оглядає оком, у який бік летіти за здобиччю.

Він увесь стиснувся, коли Маруся заговорила.

— А що, хлопчику, може, підемо з тобою в садок?

— Підімо, — відказав він, — трохи загаочись, як людина, що ще не певна, чи виграс зона від цього, чи програє. — А що діл дав?

— Кому? — спитала Маруся.

— Тобі!..

— Нічого.

— Так обіцяв? Що обіцяв?

— Нічого.

Тарас глянув на гостю цильно й певно.

— Чого ж ти така рада? — спитав він.

— Я?

Вона хотіла сказати: „я не рада”, та змовчала і сказала тільки:

— Ходім у садок.

І вони пішли у садок, і гуляли там, і рвали ягоди, обмірковували всячину.

Хлопець Тарас до міркування був охочий, особливо охочий до міркування про те, як би те або те він впорядив, коли б він був начом гетьманом, і вже певно нічого, — хай він буде звіздар, — і не злішив би, скільки на словах передушив він усюкої певрії, скільки міст

забезпечив, скільки сіл та слобід збагатив. Мова хлонця Тараса була тоді принадна, як мед: а дивлячись на нього, можна було з невідомістю гадати, що й тіла його не будуть полином.

Я не знаю, чи багато є на світі чого кращого від гусяння в зачинному, свіжонахучому, густому саду, коли серце грас й усі ванда істота, після некучого дожидання та томливого вагання, цешаче сміється! Даї, Боже, ногуляти так усікому доброму чоловікові хоч раз у житті!

Так гусяла Маруся, ходячи слідом за Тарасом по всіх кутках і закутках саду й розмовляючи про не, про те.

А Тарас, водячи гостю по саду, частуючи ягодами та забавляючи розмовою, все таки деколи поглядав на неї з именістю її пікак не міг відігнати від себе тих неясних, принадних привидів таємничих маківників, бубликів, солодощів та всяких інших смачних речей, які десь близько є та являються перед ним щоразу, як тільки звертається до цього осияне обличчя гості.

XI.

А сонце тимчасом височенько підбилося, і сяло, і вигравало так, що ніде сливе тіні не будо, а якщо де й виявляється, то все таки її якнебудь та пронизував, якнебудь та переймав, якнебудь та зачіпляв сонячний прошінь. Його тепле їй яскраве світло павкою вишло в хатнє

вікно, біля якого заснув нагодований пан Іван, і, ма-
будь, своєю м'якістю та теплом збудив його, неприви-
чесного або вже давно відвиклого від усікої м'якості
та теплоти на білому світі.

Пан Іван хоча пробудився, та деякий час не роз-
плющував очей, а тільки літхав та якось жалібно усмі-
хався. Цією усмішкою немов хотів він сказати: „Адже
я добре знаю, що від усіх теперішніх несточів і сліду
не лишиться, як тільки я розплющу очі: я так знаю це
я розумію!“

Але раном він скочив, як очечний, обличчя знову
мало звичайний байдужо-похмурий і навіть трохи во-
рожжий вираз, і, проворно осмикуючись та збираючись,
він вороже оглядав білі стіни, на яких грато веселе сон-
ячне проміння.

У хаті не було нікого: він гукинув голосно й урив-
часто:

— Ей, господарю!

Гучний був голос у пана Івана і покотився по дворі
по всіх кутках. Маруся ж Тарас метнулася до хати
і, притайвшись за кущами бузку та калини, чекати, що
буде.

Кругом булотихо і нічого не було чути, окрім го-
лону та руху літнього ногожого дня.

Пан Іван гукинув знову, голосніше й більш уривча-
сто, як нопереду:

— Ей, господарю! Чи тобі позакладало?

І зовсім готовий в дорогу, у шапці і, приладжуючи
якийзручніше сине, пан Іван стусопув у хаті двері

каблуком, розчинив їх павстіж і спинився, не знаючи, куди краще йти: сіни були прохідні, і з обох боків по траві висткладалися стежки, і там, і тут стояло різне сільське зниаріддя. З третього боку були наполовину відхилені двері у світлицю.

Але вже чути було привітний голос господаря у відповідь на заклик, голос, перериваний легеньким, досить приємним кашлем та проворною, спішеною ходою.

— Іду, пане Іване, йду! — привітно та широ почулося здалека.

Але пан Іван нікак не міг забагнути, звідки наблизився голос, і, таремні повернівші м'язами туди й споди, нетерпляче сунувся у які почало двері й віч-у-віч стрінувся з ласкавим задиханням господарем.

— Чи добре відпочили, пане Іване? — спитав господар, спочутливо та просто душно поглядаючи в неідоволені очі гостя. — Не кусали мухи?

— Чорт їх бери, хоч би її кусали! — відказав пан Іван, який почувався щось не до ладу після спочинку та сну.

— Невіно, цур їм, пане Іване, — сказав господар, охоче пристаючи на висловлену гостем думку, і тимчасом як гість на хвилину замислився, похмуро та гнівливо покручуючи вуса, він теж, подумавши хвилину, додав:

— Одначе, скажу вам, часом отак саме під час смачного сиу досада візьме доброго чоловіка від пісї погані...

— Від якої? — спітав пан Іван, виходячи з за-
луки.

— Та від мух таки, добродію. Подумаси, що доб-
рий чоловік для них єолодий від меду часом...

— Голова болить, — перебив похмуро пан Іван ба-
лакучого господаря. — Ти краще чарку горілки підсві-
єши, як дарма базікати...

— Милости просимо, милости просимо, пане Іване,
— підхопив господар; захапавши їз такою охотою,
наче йому село з ґрунтами та ланами подаровано.

І дрібною радісною ходою подібав він наперед пана
Івана в хату, а пан Іван ступав за ним слідом усе з тим
сачим похмурим та гнівливим виглядом, але вже при-
гладжуючи і розправлючи свої штетинисті вуса.

— Сідаймо, пане Іване, а я зараз чарочку налію
— говорив хазяїн, тунцючи по хаті.

— Ніколи сідати, — відказав, не м'якнучи, пан
Іван, — давай хутчий, я так на ходу хильну. Та грош
ти вже паготовив? Мені чекати не з руки.

— Шкода, страх як шкода, що так вам спішто, пан
Іване, — промовив господар. — Таку горілочку піти
і та смакувати, скажу вам по ширості...

— А гроші готові? — спітав пан Іван...

— Готові, пане Іване, хоч і важкенько нашому
братьові...

Тут господар зітхнув і меланхолійно поглянув на
витягнутий з кипечі гаманець, а потім на пана Івана.

— Шкода її розбалакувати про це, — відказав пан

Іван, що вже встиг проковтнути величезну чарку горілки, наче ягідку.

Господар, знову зітхнувши, покорився і більше не балакав; мовчки вийняв гроші, гривні, і почав їх на всі боки обертати, роздивлятися, а потім пошеники лічити.

— До трьох сот палічин, чи не сила твоя? — спитав нац Іван, але не дуже сердито, бо, питаночи, наливав другу чарку горілки, а снигав більші глумливо, нанив' жартівливо. — Ти по якому лічині?

— А я все на коні лічу, наче Іване, — відказав господар: — п'ять, шість... нема кращої лічби, як на коні... сім, вісім... покійні батько зроду не помилувався... дев'ять... і жаден жіт їх не збиз... одинадцять... а чиже зв'ено, що жиди...

— Жиди перші на світі христопрідавці! — незуважливо перебив нац Іван та, наливши третю чарку, винув її і деякий час тихо та мовчки слухав міркувань господаря про жидівську натуру, перериваних лічбою грошей, які він складав у стовиці на столі.

Але після четвертої чарки уся суворість нац Івана вернулася з лишикою: лоб насунувся, обличчя потемніло. На ласкаве вітання господаря він нічого не відказав, строго перелічив подані гроші, засунув їх у кишеню нетерпільною рукою, вийшов швидкою ходою з хати, відв'язав коня, що понасав, назвавши його прожоровою, суворо підняв шапку на всі привітання, насунув її зараз же мало не на самі ж очі та пустив коня під тюпцем із двору і незабаром зник серед широкого степу, що яскраво зеленів під промінням веселого сонця.

XII.

Тамчасом, як орлячі очі Тараса жадібно наєли сліз за паном Іваном, як той грав уздовж степом, Марусині очі виридинши їздія із двору, звернулися на господаря.

Господар став біля воріт і, либочи, без цілі, не думуючи, дивився у слід за паном Іваном, глядячи, як Тарас, на його швидку їзду та машинально прислухаючись до гуку конят по степу. Одною рукою пестив він собаку, що надійшов до п'яного, а другою, немов нарасодом, прикривався від сонячного проміння, що вдаряло йому в лицце. Потім він, наче досхочу вдовольнившись гидовищем, поволі і спокійно повернув від воріт до хати, поглядаючи, сюди-туди по дворі з тим доцільним видом, із яким хазяйновитий, справний та пильний господар позирає часом, вишукуючи, чи нема де в його справному та бездоганному господарстві чого такого, до чого б можна було причепитися та на що можна б звернути свою загартливу господарську діяльність.

— Щіду! — гукнув Тарас, отямівшись, нарешті, від упертого глядіння за їздцем, що давно вже зник. — Де вороже військо стоїть? Я думав — у Великій Ярузі, аж...

— А, діти, ви тут у садку гуляєте? — ласково промовив пан Кппиш, задержуючи ходу й киваючи головою...

— Як нагулялися, то простуйте до хати та нехай хліб святий не дурно родить!

І він, усміхаючись, пішов до хати, а вони за ним. Миттє забрано геть пляшку й чарку, поставлені

для пана Івана, на столі з'явилися вареники та коржі — і, замість гострого запаху від горіхи, стало чути свіжий запах сметани.

Тарас, хоч заклонганий тим, де тепер стоять табором вороже військо, і в цій турботі не згірі, як хто інший, умивав вареники, умивав так хутко, наче кидав позад себе, — але Марусі не було і в думці їсти і, тимчасом як її тоненькі пальчики ламали та кринили коржика, її очі не відривалися від господаревого обличчя.

— Діду, діду! — знову почав Тарас: — коли він погнав до Єривих Хрестів, — то виходить, уже військо не в Великій Ярузі стойть?

— Мабуть, що так, хлонче, мабуть, так, — відкашивав ласково дід, широ підсокуючи їжу, — А от ти загадав мені про одну справу, Тарасе: треба б павідаттіся, як там пані верші коло Великої Яруги.

— Я геть забув про них! — скрипнув Тарас та зірвався з місця, немов його хто скинув одним махом.

— От тобі її хазяй! — промовив пан Книш усміхаючись.

— Але, діду! — мовив Тарас: — я її не знаю, як це я забув!

І він стояв перед дідом у неначності, немов йому ніяк уже не личило, ніяк не годилося винускати з уваги такі речі в господарстві.

— Піду хутчій, подивлюся, — промовив він, отяминувшишись нарешті від зачудовання. Він опанував своє збентеження і вирішив якнайшвидше виконати доручене завдання.

Він вискочив із хати, хвилину чути було його голосне тупотіння, раз почувся вже здалека його голос, що кликав Рябка — і все змовило.

Маруся зісталася наодинці з господарем, і тепер господар стояв перед нею й дививсь на неї — дививсь іншим поглядом, від якого у неї сильно-сильно почало битися і трішатися серце.

На її очах стала рантом немов чарівна зміна, чи, краще, перетворення: пан Кінин перетворився. Замість лукаво-простодушного, добродушно-заклонотаного господаревого обличчя, перед нею бліскотили тострі, прошипливі, немов тоєтряй кинджал, очі: усі м'які зморшки зникли, усі риси якось інакше виявилися — не жартівливі, безжурні, було тепер обличчя, — навіть ростом став вищий, у нігах ширших, рамена зробилися міцніші.

Декілька хвилин споглядав Кінин на Марусю, а Маруся на цього, немов зачарована шапка; потім він проговорив, — і голос унього інший став: настільки дзвінкий і твердіший, що на почередний схожий був остільки, скільки похожа скрипка з порваними струнами на скрипку настросину і співучу під мистецькою рукою.

— Марусю, — сказав він, — тут недалеко пробуває один пригатель твій і хоче з тобою слів зо двоє проговорити, — може би ти просинилася донього?

Зрозумівши Марусину відповідь 'без слів, які перетяла велика радість, як тоєтряй піж, він подав їй знак іти за ним.

Він вийшов із хати надвір. Марусині очі радісно й непевно спинилися на купі давнього каміння, поблизу якого вона чула голос, що вернув їй бадьорість і радість, але Кінин не ступив до неї й кроку — він спинився, пильно поглянув на всі боки й свиснув. Ворон, що вартував коло воріт, двома скоками спинився коло цього, сів на задніх лапах, задер голову догори й тяжко та уважливо дивився господареві в очі, чекаючи наказу.

— Чема чужого близько, Вороне? — спитав Кінин.

Ворон на відповідь якось особливо тихо та виразно завигідав, щоби говорячи: „ох, будьте іневі!”, і немов на більший доказ того, що можна тепер бути зовсім безпечним, почав ловити та коптати мухики, користуючись із вільного часу між поважнimi турботами та важким длом.

Кінин знову увів Марусю в сіни, але, замість хатніх дверей, відчинив двері напроти, у комору, де було повно запасів усього, що слугить на пітому життю людському: ледве можна було протисутися між численними мініками з мукою, крунами, іншою, горохом, маком, квасолею; світло затуляли пізки хмлю, ковбас, сушених яблук; коні з яйцями, які от-от розчинялися б від необережного кроку, притягували боязко ставати; чимало так само непокоїли й цілі лави бутлів та пляшок, що перегороджували дорогу.

Маруся, увійшовши, стала, вибираючи, куди б зручніше ступить — скрізь було небезпечно стати. Вона звернула очі на Кініна, який пригинаяв за собою двері,

і рантом побачила коло самого порога д'ру унів під пі-
льмою і драбину, що була спущена в підземелля.

— Тихенько спускайся, дівчино, — сказав Киниця.
— Спережи своїх піжок.

XIII.

Вони почали злазити вниз по пічевній драбині, що згиналася та трусила під піни, немов жива.

Маруся не промітила, яким чином відкрилося під-
земелля, та як воно закрилося, вона запримітила це
тільки тим, що вони зраз ошищались у пітьмі.

Що далі вони злазили по драбині, то повітря ста-
вало свіжіше і вогкіше, як звичайно в льоху, куди не
зазирає зроду теплий та ясний промінь сонця. Вряд-
годи чуда вона, як до неї доторкалася нівна та вірна
рука, яка пильно й підтримувала.

Шаренгі драбина скінчилася, і Маруся ошищалася
на споді глибокого льоху.

Ту ж мить провідник узяв її за руку й провів за
собою.

Італі вони не довго; ледве ступили кілька кроків
у тьмі, як широка смуга денної світла яскраво впала
згори і освітила Маруся просторе підземелля, де спо-
кійно проходжуваєся люди її туди січовик; вінув увесь
торинув у якісі міркування, але не втратив ані трохи
звичайної чуткості та чистоти і відразу почув та по-
бачив відвідувачів.

— А, Марусю малая, порадище вірная! — промовив він, зустрічаючи їх із спокійною усмішкою, немов гостей на мирному та приємному святі.

Він не виявив хвилювання і тільки на мить, де більш, його бліскучі очі потонули у втоненіх у нього з ратістю і надією очах дівчини.

Але є якась таємна, незрозуміла сила, що видає у деякі хвилини життя навіть глибоко затаєне твохкання серця, і пан Кініш добре відгадав і зрозумів, що маленька дівчина уже стала запорожцеві усім, що скрашував і відживляє, що чарує і сповнює відрадою та піджүстю тяжке, почуле, самотнє, шебезнечне життя.

І як тільки він відгадав і порішив цю річ, на його обличчі промайнув той особливий вираз якоєсь млости, якоєсь жадоби знайти кого пестити, якийсь вираз гіркості, що не подибуєть його очі нікого й нічого такого, хоча скрізь звертаються, — той особливий вираз промайнув, який рашіш чи пізнате промайне у кожної, навіть найсильнішої духом, найтвірнішої вдачею самотньої людини.

— Ходім далі, — сказав Кініш, — там вигідніше буде сісти й побалакати: чуттіше буде, якби часом хто несподівано навідався...

Вони пройшли ще вперед підземеллям, яке то ставало вужче, то ширше, то че прощускало пі їскорки світла, то знов ясно освічувало його, падаючи зверху кружками, смугами, зірками, трикутниками й усікими фігурами, в залежності від того, який отвір утворила природа.

Через це світло надало крізь розколину, ніби крізь кругле вікно, часом цілий стін проміння проникав через малі продуховини або вузенькою смужкою тримтівши чорний земляний стін.

Скрізь, де тільки пропидало світло, були примощені драбинки, і той, що ховався в підземеллі, міг до висоти не тільки тішитися денним світлом, але й бачити, що робиться надворі, тимчасом як самого його не було видно.

Усі помовчали, як часто буває, коли якакебудь думка або яке почування сильно дошкулити і сильно поверне серце людське.

— А на час ми не багаті, — промовив Книш, звертаючись до січовика.

— Зате не вбогі на вигадки, — відказав січовик: — не просимемо погоді віконину пі відваги, ні здоров'я...

— По-моєму, коли в путь, то й у путь!

— Авжеж! Споряджай мене, приятелю, а я такий охочий, як попівна заміж!

— Ну, то й за діло! — сказав Книш.

Він відійшов кілька кроків убік і зараз почвернувся з чигналом оберемком припеченого убогого селянського єбраця, з фальшивою сівою бородою, вусами та бровами, із торбою і бацурою, нечаче все це добув із-під землі.

— Так дівчина піде з тобою? — сказав Книш, розглядаючи пріщеній оберемок.

— Марусю, підеш зо мною? — спитав січовик.

- Щіду, — відказала Маруся.
- А чи знаєш, куди йти, дівчинко? — спитав Кинін.
- Знаєш куди? — повторив за ним січовик.
- Не знаю. Щіду, куди скажеш, — сказала Маруся.

І радісно, і тепло, і бадьоро було в неї на серці, як поміглила про те, що піде.

— То ось убралися дівчині, нехай убирається, коли думас йти, — сказав Кинін, вибираючи з оберемка дівоче убрання і подаючи його Марусі, як подає, добувши з яйця букет квітів, меткий кумедійник, що напускає людям ману на очі.

— Славний бацькурист з тебе вийде, пане приятель! — говорив Кинін, дивлячись, як січовик убирається в одежу мандрівного сівіця. — Та ѿї поводатар у тебе буде щирій! — додав він, переводячи погляд на Марусю та усміхаючись з того, як старанно вона вся взялась перебиратися, далеко відкидаючи своє гарне убрання та жваво одягаючи старі й подергі дранки.

— Підемо, Маруся, до самого пана гетьмана! — сказав січовик.

Веселій погляд, з яким вона відказала йому, навів на цього якусь думку, та, не на довго.

— Тимчасом як ми збираємося в дорогу, пане приятелю, — сказав він до Киніша, — ти, будь ласка, паведи нас на розум. Розкажи до ладу, що тут у вас діється. От я вже більш як місяць нікаю поміж людом, а ѿї досі нічого не дійшов ні путнього, ні певного: біль-

шо згоди в молодиць на великому торзі, як тут у вас
на славній Україні!

Кинищ усе мовчки стежив за неребираним і, як
людина, більш знайома з обачністю, ніж із чистістю та
відвагою, замість, щоб згоджуватися або заперечувати,
лише коли-неб-коли стиха неребирав струни на бандурі,
що держав у руках.

— У тебе які вісті? Ти ж вільно розбалакуєш, без
поспіху, а мое діло таке, як паводогінці щілуватися...
отже ти краще розумієш, розбираєш, ніж я, — говорив
далі січовик.

— Та що! — відказав Кинищ: — нарікає люд... Того бічном у давно не вірить, і сього бічном у
віри вже не діймає... Часи нещевні... З одного боку москалі, з другого — ляхи, з третього — татари, а дома
два гетьманни, одни на другого часник товчуть...

— Оповідали, що наш занепав на здоров'ї; чи
правда?

— Хворій він не був, а змарнів; та й не дивніша:
того одною ліпше рака скрашую, — відказав Кинищ.

— А той?

— Той? Про того, коли добрі поголоски збирати, то
вийходиш усю Україну і верненіся з порожніми руками,
а коли збиратимеш лихі, то оглухиуни можна скрізь,
куди тільки зайдеш.

— Хто там коло цього з наших?

— А інгін інше держиться, та й той каже, що вже
над силу: „Таким ще плюгашем ніколи, — каже, — я

не був". На всякий випадок, нам'ятай, що в нього єдине добра.

— Справді? Отака велика наці?

— Так, отака велика наці. Буває, що й між крошинами виросте кийло.

— Вона в нього звідки?

— Не знаю.

— Коли з їх чюля ягода, то не вір: буде все той сачний звір, тільки з іншими присмаками. Так наша величина осунувся?

— Осунувся.

— Хто там у нього за порадника тепер?

— Ніхто. Сидить сам, як підстрелений орел.

— Пому тяжко.

— А тяжко.

Січовик був уже готовий і взяв бандуру в Киніша з рук.

Маруся теж була готова, і всі вийшли з підземелля. Ватаги, що проїжджали یвчорі навз хутрі, бачили важкого бандуристу, що сидів на прильбі під хатою пана Кініша, тихо перебирає струни та з протягом співали божественних псалмів, тимчасом як пободатар, користуючись із відночинку, спав на траві, а пан Кініш, скліпивши голову, спирено і трохи боязко слухав цих божественних співів, як людина, яка невиразно почувала, що вона не все йшла стежкою, вказаною в псалмах.

XVI.

Смерком бандурист із своєю поводатаркою були вже
коло військового табору, що розкинув свої панети не-
далеко від річки, на горбку, серед широкого, пахучого
свіжого поля.

Вечірні тіні все густішали, і тільки на заході схі-
дила яскравочервона смуга вечірньої зорі.

У таборі було дуже тихо. Вартові, обложені вечір-
нім промінням, фнаслідок своєї нерухомості і бліску
здавалися вилитими з металю. Декілька постатей спо-
вигало швидко, метушило, декілька інших повільно
бродило; в одному панеті, не зважаючи на те, що деннє
світло ще не зовсім згасло, видно було крізь біле по-
лотно, як торіла свічка; вряди-годи брязне тут або там
зброя, розкотиться вигук.

Бандуриста заглядія й примітили ще здалеку, але
він поволі наблизувався до самого табору і через те ні-
якої піневинності чи обережності не викликав.

Поява його для багатьох навіть, видимо, була при-
ємна: коли він заграв на бандурі і пешвигдко, урочисто
васпівав божественну псалому, всі слухали, замислив-
шиесь.

Чимало голів: перев'язаних скривавленими пов'яз-
ками, підвелося з очевидним наміром ыннати милости-
нню співцеві, та почуття слабости призволило одних
скривнути з досади, інших сумно усміхнутися; один
скривнув на поводатарку, щоб підійшла ближче, показу-
ючи їй зіллю шага.

Одначе дівчина стояла вагаючись, бандурист йї нічого не говорив, мабуть, тому, що, маючи старезні очі, не добачив того кивання.

— Шіційди, дівчине хороша, — промовив ранений.
— я тебе не вкушу, а шажок дам!

Інші руки теж простяглися з милостинею, інші голоси теж кликали дівчину, і вона пішла кругом, кланяючись та збиралачи тримтливу рукою милостиню, зустрічаючи ласкаві погляди, вислухаючи жартівливі привітання.

Але тут бандура так загучала в бандуриста, що всю увагу звернула на себе.

Що то буда за пісня, розібрati було тяжко: не то грізний гимн, не то болісний стогін.

Все принішкло слухаючи, захоплене незрозуміттою силою; про чесміливу дівчинку із спущеною до землі головою та тримтливу ручкою геть позабули. Усіх чарував бандурист.

У прозорому тихому повітрі, у яснобліскучій імлі рожевого вечора гуло, тримтло та розкочувалося:

Ой, ти ремезе, ой, ти ремезоньку,
Да не мости гнізда да понаїд Деснобю!
Бо вода в Десні щодня прибуває,
Вона твоїх діток да позатопляє!

Якійсь молодий офіцер, гаригай, мов картина, та самозадоволений, бравий, з військовою манірою й військовим виразом на обличчі, вийшов із намету.

Він вийшов, відко, з иудьги, не маючи роботи, але, почувши спів бандуриста, спинився, далі перестав пур-

екати дим колісцями; далі забув про люльку, втратив
військовий вигляд в обличчі та у всій постаті.

Щось давнином-давно заглушило, щось давнином-давно
забуло пригадалося йому.

Нераз чудно перетворюєшся, ти образе людський!

На обличчі офіцера, яке декілька хвилин перед тим
виявляло, сказати б, одну військову параду, тепер за-
граво щось зовсім інше.

Навіть ріги стали нещасче інші. На рівному, спади-
стому чолі зібралися, може, зроду тут небувалі змор-
шки, губи, що пинилися, як найбільшою окрасою, са-
мозадоволеною та трохи пахабною усмішкою, стулили-
ся; очі, які мали звичай дивитися лише по-військовому,
дивно пом'якили.

Грізний, зловісний снів бандуриста перейшов в ін-
ший, новині такої безнадійної туги, без силої туги, що
один поранений москаль промовив:

— Ой, жили з мене тягнути!

Зажурилася Україна,

Що іде прожити,

Витоптала орда кіньми

Маленький діти.

Що малі витоптала,

Старі побила,

Молодую челядюнку

У полон забрала!

Слухаючи цей нехитрий переказ подій, офіцер піби
питав себе самого про децио таке, що раніше не бу-
ло й гадки спітати.

Можна було напевне сказати, що під цю хвилину
він не гужув би з такою, як перше, відваговою:

— Іл!

Якийсь вусатий москаль, яко пагадував своїм ко-
льором та рубцями посіченого тіла стару поламану мід-
ину статую грубої роботи, яка могла висоблювати собою
уяву брутальної лютої жорстокості, спочатку понуро,
але нерухомо слухав єїви, потім відйшов далі, потім
зник за паметом, ліг на траві, укрився шинелю, і по
їого загартованому обличчю потекли рясні, гарячі сльо-
зи, тельози, які не зрадили себе під риданим, під зітхан-
ням, зовсім тихі, тихіші від весняного доброчинного до-
щу в степу.

Рантом спів урвався, бандура загула шаркіше,
шаркіше та шаркіше, і в військовому таборі зачуали
тапцюригеті звуки:

Та продала дівчинонька юпку,
Та кунила козакові лольку,
Лольку за юпку кунила —
Вона ж його вірюю любила!
Та продала дівчинонька душу,
Та кунила тютюну нащущу,
Пашуну, за душу кунила —
Вона ж його вірюю любила!

Розлігся скрізь та всюди регіт; дехто почав підспі-
вувати, хитати в такт головою.

— Оце так бандурист! — чути було голоси: —
оце так бандура!

Чимало жартівливих пісень іще співав бандурист на

потіху воякам, і не без жалю воїни розпрощалися з ним, не без утіхі прийняли обіцянку вернутися до них знову їх потешити.

— Куди йдеш? — казав дехто. — Піс патворі, а тороги, знаєш, печеніві...

— Старцеві розбій не страшний, — відказав безпечний бандурист відходячи, і скоро зник із своєю потьодатаркою в імлі літнього вечора.

XV.

Уже зорі засвітилися на небі, а січовик із Марусею все йшли тихим, безкрайм, сонним степом.

Все павкруги мовчало, і самі воини не промовили й слова.

Та й нащо говорити, коли йдеш поруч на добре діло?

Добре було так іти поруч сонним степом, серед пічної тиші, чуючи лише, як б'ється твое переновлене серце!

Вони не знали, чи довго йшли, і ми не будемо вилічувати того, години ці були гарні, то й годі було знати їх — сами пролинули, мов шташина.

Перед ними, миготючи країками, заблімали в імлі вогні, а скоро таки в імлі вирісувалася її темні обриси яурів та будинків.

Хмуро й понуро виглядало те місто, що чорнілося в нічшій тьмі та бліскотіло дрібними огнянними точками. Звичайного халільового міського гамору не було чути,

звичайної верткої міської метушні не було помітно; зовсім інше життя тут проявлялося, не ті були відгуки кроків, не той відомий голосів. Як у природі знали, коли надходить буря, так у цьому місті все дихало готовістю до бою та відеці: чим це особливо визначалося — не можна означити точно, але виявлялося на весьому; і на вбогих низинських хатах серед садочків, і на високій дзвіниці, і на старезиних міських мурах, і на негавно піднесеніх валах. Все тут виглядало на рішучу відеці, хоча солов'ї по-весняному лякали та щебетали по садках і жіночі постаті спокійно переходили вулицями.

Ніхто не окликнув їх, коли вони наблизилися до міської брами, і вони вступили в місто без перешкоди й завади, але кожна пара очей, здавалося, помітила їх і стежила за ними пильно та гостро.

— Ей, братіку! — сказав січовик, звертаючись до молодого січовика; що дожидав чогось, спершися на тин коло хати з освітленим віконечком. — Ей, братіку! будь ласка, покажи старому бацькуригствові, як доступити до наша гетьмана.

Молодий козак, піднявши трохи вгору шапку і вказавши у вуличну тьму, засіяну, немов іскрами, відблисками від віконець, промовив:

— Як минете цю вулицю, праворуч буде гетьманська хата.

Вони подякували козакові, промінули показану вулицю і вгадали, котра то була справа гетьманська хата з того, що вона була ясніше освітлена, та з того,

шо дві дівчині, проходивши, затримали ходу, зазирнули в вікно і сказали: „Лан гетьман, мабуть, не спить”.

У цьому віконці ясно вирисовувалась голова вусатого козака, ніби виточена з чорного каменя, склонена на руку у глибокій думі. Пристухнувшись, можна було чути чоловічі кроки по світлиці, кроки то повільні, то швидкі, павдивовижу віразні кроки.

Січовик постукав.

Вусатий козак перестав думати, устав і відчинив двері.

Кроки у світлиці відразу замовкли, і настала повна тиші.

— Панові гетьманові пристятлі уклін ласілають, — промовив січовик, вступаючи до хати рука-об-руку з Марусею.

То була звичайна світлиця; до другої двері були зачлені.

— Спасибі за приятельську ласку! — відказав вусатий козак байдуже-ввічливо, немов такі відвідини траплялися раз-у-раз.

— А можна бачити гетьманські ясні очі, братіку?

— спітав січовик.

Але двері другої світлиці вже розчинилися, сам пан гетьман стояв перед ними, і вся його постать питала без слів: звідки гості? які вісті?

Світло від огню освічувало його не всього, але смугами та іскрами: то зверху, то збоку, то знизу. Він увесь був у чорних тінях та трепетливому мережаному світлі. Рис його обличчя не можна було добре розгля-

літи, тільки очі, гострі та доцільні, блищали у присмокту, як вугілля.

— Чоловік б'ю наїві гетьманові! — промовив січовик, побачивши його, і низенько уклонився.

Низенько уклонилася й Маруся наїві гетьманові.

— Спасибі, — відказав наїв гетьман. — А якої пісні заєвляєш нам, ласкавий бандуристе?

Сам голос уже виявляв лютичину, що звикла паказувати, а не слухати цаказів — лютичину, що звикла, не зумінняючись, висловлювати свої жадання та думки і, не вагаючись або страхуючись, змагатися за них та їх обстоювати.

— Хіба своєї, наїв гетьмане, бо не сиджу на чужому возі й не підеюю за хазийську ласку.

Наїв гетьман пічого не відказав на це, але жадними словами не висловити країне дивування, гніву та жалю, як цією мовчанкою.

— Звідкіля Бог несе? — спитає наїв гетьман.

— З Запоріжжя, — відказав січовик. — Запорожці звеліли низенько уклонитися вельможному наїві гетьманові.

— Спасибі, — промовив гетьман. — Милости просямо до моєї світлиці.

Січовик пішов слідом за гетьманом до другої світлиці, і Маруся, все ще держачиши за його руку, увійшла теж у гетьманський покій.

Окраси в цьому покою не було особливої ніякої: такі ж самі білі стіни, такі ж самі й липові лави, як і в звичайній козацькій хаті, тільки чимало різної та

кіцтвою зброй і по стінах висіло, і по кутках стояло; на столі лежав буничук і папери.

Гетьманські жупани висіли на кілках і шитво на них бліщаю. Ліжко стояло якесь неприємне для сиуї відночинку, і зеунута з узголів'я подушка ясно та зрозуміло промовляла про те, в якій гарячці її музі була голова, що не надовго склонялася до неї.

— Прощу сідати! — промовив пан гетьман.

І сам сів і вточців огинені очі в січовика.

Усе його тіло, видимо, третіло, ніби він здернував себе, і ця уздечка докучала йому та дратувала його.

— Вибач, пане гетьмане, — відказав йому січовик, — ось бачиш, у мене поводатар маленький, втомився, аж зійш; треба б відночити їй, біденській...

Пан гетьман устав і, стягнувшись з найближчого кілочка піпашій жупан, кинув його січовикові. Потім очі його впали на перський килим, що укривав великий ліжній; він здер його одним рухом і теж кинув січовикові, нетерпляче стежачи, як він піклувався про поводатара.

Жадій няньці не зрівнятися з січовиком у швидкості та моторності, з якою він простелів перський килим на лавці, хитро вчинивши узголів'я без подушки: та її яка нянька могла б бережніше її ліжніше підняти Марусю та дбайливіше, ласкавіше покласти на постіль і укрити піпашим гетьманським жупаном?

З якою втіхою втомлене тіло доторкнулося до цього ліжка, спорядженого вірилою та повною рукою!

Але снати дівчина не могла; сон її зовсім не брав.

Вона навіть не дрімала; з-під рясних зборів гетьманського жупана очі її мимохіть та нечореможно приковували до себе два сніврозмовники і вона стежила за найменшим їх рухом, ловила найкоротший вираз їх облич.

Вони сиділи за столом один проти одного, і світло воскової свічки, що ясно налахкотіла, виразно освічувало їх обличчя й постаті.

Що за могутня постать у січовика! Сила, краса його сповняли серце дівчини якоюсь великою новагою та надією.

Але друга поєгать!

Душа її була повна жалоців та трепету, коли вона дивилася в ці занаді очі, що понуро та неспокійно побліскували з-під рясних брів, на певчасті зморшки, які порисували величне та горде чоло, на всі сліди знищення від внутрішнього вогню — вогню, який, либоп'ять, не вгласає і палить безнастяно та невідступно.

Вони обидва стиха розмовляли. Дуже стиха та стримано.

Вона довго прислухалася до цієї розмови, як дослухаються до далекого гомону моря.

Пареніті втома взяла своє, очі її відразу скленилися, і вона заснула.

XVI.

Маруся сіала, як сиплять на березі моря: і спиш, і чуєш, що кругом тебе грізна безодня, і ловити через соп її грізне рокотання, і хоч роїться в голові чимало свого, та несвідчено ввижуються безкрай хвилі того моря, що колишнється та плеце.

Ій увижався батьківський хутір, зашаний вишневий садок, знайомі рідні обличчя, але все це якось чудно, не те, щоб линяло, а краще сказати — тощо в ту мані, відховувалося на друге місце; на першому місці лежаво сяла нові образи.

Рантом вона прокинулася та хутко підвелася на своєму ліжку.!

Січовик сидів, як перше, обпершися об стіл, і як перше, його очі палали, як дві яскі зорі, сліпуче спонгійно й рівно, як справжнє світло.

Пан гетьман стояв посеред хати. Знати було, що він зірвався з місця під ту саму хвиліну, коли його вразив страшний біль, зірвався й зупинився, немов приголомшений влучним ударом.

У пана гетьмана теж палали очі, але палали інакше; болісю умлівало серце чуючи, що з цих очей готові от-от ліпнити розпучливі некуачі слізози. Горде чоло побіліло від тяжкої муки та мордування, і часті зморшки на ньому, здавалося, позначалися все глибше та глибше.

— Чи плакав би сліпий, якби стежку бачив! — промовив він нарешті. — А час міглає! час міглає! А

згоди нема! підмоги нема! Я знаю, я посушувся в воду, не спітавши броду, знаю! Та ѿ ви до щасливого берега не донесете! Бачу я, який кінець буде!

Голос йому урвався.

Січовик мовчав і тільки шильно дивився на пана гетьмана.

Пан гетьман почав знову:

— То ви так уже ѿ рахували, що я на Юдині гроші спокушуся, га? Добре лоти! добре люди! Ви...

— Пане гетьмане! — з шанбою перебив його січовик: — дозвольте вашій милості байку оповісти.

— Кажи!

— Жили-були собі два добрі собаки...

— Знаю, знаю!

Пан гетьман упав на оселі коло столу, протягнув руки на стіл і припав до них головою.

Обличчя його не видно було, але по одному вже схилу нині, що не вміла згинатися, можна було відгадати, яка то тяжка буває гетьманська шапка.

Так він нерухомо лежав кілька хвилин.

Січовик, що все-так само шильно та уважно дивився на цього своїми зоряними очима, здавалося, не вважав за потрібне звертатися до співрозмовника з якимибудь питаннями, поясненнями чи розмовами.

Нарешті пан гетьман підів голову.

— Так що ж мені, па ваши погляд нести вам повинну голову, га?

Голос його був здержливий, але в ньому чути було

глибоку єжу тіркість; бліде обличчя пошалу якось кор чилося.

— А ми ж присягали, пане гетьмане, що голову нашу нести, кути треба, за рідний край. Не в нашій голові тут сила.

Пан гетьман низдко встав, пройшовся по світлиці, як відразу схочуються та кружляють ранені звірі, підійшов до вікна, поглянув у пітьму занависої, тихої та теплої ночі, на безліч синих зір і знову сів за стіл.

Настало довга мовчанка, і так стало тихо, що Маруся чула, як билося їй серце.

Нарешті пан гетьман знову устав, підійшов до поглички в кутку, уявив звідта каламар, перо та папір, піреніс на стіл, розклад піби до писання і знову відійшов до вікна, знову глянув у занавису тьму теплої ночі, на іскристі зорі, і звідти промовив глухо, немов за горло його стискала залязна рука,

— Я йому напишу все, що треба.

— Добре діло, — відказав на це січовик.

Знов на декілька хвилин настала мовчанка.

Тимчасом очі січовика зустрілися з Марусиними очима, і він ласкавим кивом голови та усмішкою дав їй зрозуміти, щоб вона постарається знову заснути їй відпочити.

Але вона, пібі відповідаючи, вказала на пана гетьмана..

Він зрозумів, що її мучить, і знову відказав знаком, який мав їй заспокоїти.

Пан гетьман підійшов до стола й почав писати.

Важній, мабуть, був цей лист і тяжко йому буде
ніскати.

Коли він був уже скінчений, нац гетьман подав
їого січовикові.

— Прочитай! — промовив він.

Січовик прочитав написаний аркушник, склав його
і, взявши свою кобзарську шапку, обережно засунув
їго під підлізку в шапці.

— Коли ж доставши? — спитав нац гетьман.

— Як тільки донесе мене Бог та добра доля, то
їй доставлю, — відказав січовик.

Сказавши це, він устав.

— Ідеї? — спитав нац гетьман.

— Іду, наше гетьмане; щасливі живіть.

Маруся враз встала теж на рівні ноги.

— Мене не покинеш? — спитала вона.

— Ші, не покину, — відказав їй січовик, злегенька
схилившись до неї свое смугліве обличчя.

— А як втомулася, то на руках понесу.

Маруся вхопила його за руку.

— Б'ю чолом нашу гетьманові, — сказав січовик,
низенько уклонившись.

— Він продасті нас! — глухо промовив нац геть-
ман.

— Милостивий Бог не даєть, поросна світия не
в'єТЬ, — відказав січовик.

— З них не можна по правді! — покрикнув нац
гетьман: — не можна...

— Байдуже, наше гетьмане, байдуже: де не стає

сівчої шкури, там ми наставимо лиса, — промовив січовик, — бувайте здорові та нас дожидаїте! Ходімо, Марусю малая.

Вони вийшли з гетьманської світлиці і рушили вночі до міської застави.

Скрізь по вулицях було тихо та темно; винишеві садочки м'яко блілі; десь глухо дзиорчала вода.

Ступивши кілька кроків, Маруся оглянулася на гетьманську хату.

У відчинених дверях, якими вони тількинцо вийшли, стояв пан гетьман і дивився їм услід.

В неясному свіtlі мерехтливих зір ледве маячіла його постать, але їй цей неясний обрис був такий сновчепій виразом муки, що в Марусі серце боліче забилює.

— Утомилася, Марусю? — спитав січовик, пробираючись крутими завулками.

— Ні, — відказала вона, — Мені добре йти. Далі можу, куди хочеш!.. Ми далеко підімо?

— Далеко.

Якийсь час вони йшли мовчи. Розів два чи три понадались їм пазухстріч та переганяли їх чигиринські міщани — все дужі, міцні люди, що нічне мітмохіть тільки позирати на них і потім ішти далі свою дорогою.

Біля застави підвівся з землі якийсь велетень із бусами мало не в аршин і став перед бандуристом, нечов дзвіниця.

— Куди Бог провадить, ласкавий пане бандуристе? — спитав він.

— Туди, де добрі люди, шакований земляче.

— Ну, а як стрінуться лихі, пане бандуристе?

— Як вовка бояться, то в ліс по ягоди не ходити, земляче.

— Якби я був козак дужий, пане бандуристе, я б уклонився тобі й попросив би... та я несміливий козак!

Маруся хотіла краще придивитися до цього „несміливого”, але голова його була від неї так високо, що вона змогла побачити лише навітлі, немов сонні свіжої степової трави, вуса.

— Байдуже, наємлюсь... — відказав бандурист.

— Заспівай по мені яку думу.

— Добре.

Бандурист тихенько заграв на бандурі і тихо заспівав:

Ой, послухайте, ой, повідайте,

Що на Вкраїні повстало:

Нід могилою, нід Сороцю,

Множество ляхів пропало.

Коли спів затих, „несміливий” козак відійшов на бік, а бандурист із Марусею вільно вийшти за заставу.

Дорога звивалася далеко-далеко чорною гадюкою по м'якому, густому муравинку. В чигиринських садках щебетали солов'ї.

XVII.

Саме минуло таа тижді після побачення з напом гетьманом, коли тихого чудового вечора старий бандурист із своїм поводатарем несподівано наблизилися до спаленого села.

Виділо було, що ці подорожні не дозволяли собі на зайвий спочинок: зашалі очі блищали якимсь гарячковим огнем на запорошених, засмадених обличчях: губи пересухли й порепалися.

Проте вони йшли живо та спокійно собі балакали. Ані душі не зутріли вони дорогою: скрізь човчанка, тиша.

Просто перед ними чорніли обгорілі хати та садочки, здалека кутилися села та хутори.

Минувши спалену вулицю, на якій уже подекуди зеленіли плями свіжого оксамитного моріжку, вони повернули до розваленої засміченії криниці.

— Любо напитися свіжої крипичної водиці! — сказав бандурист.

Сказавши це, він устромив руку в глибоку торбу, що висіла у нього через плече, добув звідти дерев'яний ковш, розігнав головешки, що плавали поверх води, зачерпнув і подав своєму поводатареві з такою дружиною усмішкою, яка ясно показувала, що він своїм поводатарем задоволений і цілком щастливий.

— Милости просимо, Марусю! — сказав він.

— Спасибі, — відказувала Маруся.

І її усмішка теж ясно показувала, що вона задоволена й щаслива своїм супутником.

Вона припала засмаглими устами до ковша з ходиною водою; але, гасячи спрагу, вона робила це якось неуважливо, і очі її неспокійно, сумно та жалібно оглядали розвалену криницю і в глибині її встелену голочинками водяну поверхню.

Рантом вона скрикнула:

— А!

Скрикнула вона так, немов знайшла, паренті; те, чого так болісно дождала. Обличчя її спалахнуло, очі засяли, стали зогні і звернулися до супутника.

Погляд, що звернув на неї супутник, почувши її вигук, був не доитанівий, а скоріше погляд жартівливого тріумфу, яким цагають забудькам-дітям про їх нову помилку, хоч вони не одні раз ручилися за себе.

— Ох, як голосно ахнула! — промовив від. — Мабуть, дуже смачна кринична водиця, Маруся?

Маруся знову спалахнула, але вже очі її не засяли, а відразу погасли, брови зсунулися, її охмарене обличчя ясно промовляло:

— Знов я не витримала!

— Ну, що з воза видало, те пропало! — сказав бандурист. — Багато лихом об землю! Ще не всі наші чайки потонули! Маруся, годі! Не запечатуй свого сердечка, не топи очей в землю, не стулой устоинок! Немає кому і підслухати, ні підглядити тут на пожаріці. Сядьмо, підкріпімся, а підкріпившися — далі поїднемо.

Із торби добув він окрасець хліба, декілька свіжих огірків, торбичку з сіллю, й подорожній узялися за їжу.

Що ж примусило радісно скрипнути Марусю, піби вона відразу знайшла скарб, якого і сподівалася, і пі?

Нічого не видно було коло розваленої, обгорілої крипці, крім перегорілих на вугілля головешок.

Хіба от тільки видає в очі свіжа плетениця з барвінку зеленого, що разом із осмаленими головешками кружеяє на сколоченні воді.

Справді, як попадає сюди свіжа плетениця?

Баїдурист та його поводатар або цього не знають, або це для них зовсім нецікаве, бо вони провадять розмову про місто Батурин і життю словом не згадують про барвінок.

Іжу скінчили.

— Що, Марусю, спочила? — питав баїдурист.

— Спочила, спочила! — голосно відповідає Маруся.

І от вона вже на рівних ногах, і перекинула подорожню торбу через плече, і дивиться на свого супутника бліскучими очима.

Поки вони від'їшли звідти, де відночивали, її супутник опустив свою старечу шателью в крипцю і витяг звідти свіжу плетеницю з барвінку.

— Марусю! — каже він, — дуже гарний буде вінок!

Маруся хапає подану їй зелень, струшує з неї воду й хутко обвиває нею свою голову.

— О, вінок чудовий! — каже вона.

І знов бандурист з човодатарем так само жваво
ї спокійно мандрують далі.

— Тепер уже недалеко, — говорить бандурист; —
не встигнє зазоріти перша зірка, як ми вже побачимо
могилу Наддніпрянку.

Сонце вже зайшло, і настунила вечірня імла, але
імла особлива, якась золотисто-вишнева. Молоденькі дере-
ревця, густі кущі та висока трава, якими поросла у-
гіла, тихо шалали: кожна гіллячка, кожна білинка ви-
різуvalася так виразно на фобрі, що очам ставало якось
тяжко ця них дивитися.

Чорний обляманий хрест був освітлений так м'яко,
що здавався оксамитний, а птиці, що маячили в високот-
ості, пібі через якісь чари ставали веселчані, а з весел-
чаних знову темні, і потім знову веселчані, — як у
який-бік летіли.

З могили видко було Дніпро.

Він здавався звідси величезним розливом із сиво-
вороної криці. По тому боці вигочіли лісисті гори —
знизу тутъ чорні, а зверху ченаче обсипані золотистим
вогнем.

Долітало рокотання води знизу й дзвінке шелестін-
ня очерету: навколо чути було дивну свіжість; вряди-
годи в одностайній тиші розкочувалося криккання чай-
ки, і сама вона мигнула над рікою ледве притітною
точкою.

— Оттут ми сядемо та заспівасмо, — сказав бандурист:

Та все пани, та все дуки,
Позайдали наші поля, луги, луки!

— покотилося над водами, григнуло по лініцах і від-
гукнулося далеко за горами.

Скінчивши пісню, бандурист декілька хвилин неп-
ребрав струни бандури, тимчасом як гострі очі його
ненорушно були вголеді у Дніпро.

Маруся теж з очей не винукала рікі.

Рантом десь недалеко в очеретах кигикула чайка.

Очі бандуристові бліснули яскінє, і знову залунав
над рікою снів:

Та немає гірш так нікому,

Як бурлаці молодому!

Гей, гей, як бурлаці молодому!

Що бурлака робить-заробляє,

Аж піт очі заливає!

Гей, гей, аж піт очі заливає!

Знову недалеко в очеретах кигикула чайка.

Аж піт очі заливає,

А хазяїн нарікає.

Гей, гей, а хазяїн нарікає!

А хазяїн нарікає.

А хазяїна в вічі лас,

Гей, гей, а хазяїна в вічі лас!

З того боку, де кигикула чайка, з комишів виплив
вузенький човник і, ледве відрізняючись від темної во-
ди, швидко сковзував по ній, прямуючи до маленької
 затоки, спорядженої самою природою саме проти моги-
ли Надії Пряникі.

Вдивившися пільно, можна було розглядіти песяці обриси штавня чи, краще мовити, його високої шапки.

Але їй не бачивши штавня, можна було певно сказати, що рука в цього дужа та влучна.

Ця рука обходилася із веслом, як із іграшкою. Чоловік летів по воді, як легенка пушника по вітру.

— Ну, Марусю, — сказав бандурист, — пора пам до берега.

Не розбиряючи дороги, — тут правда, не було пропонтах стежок, — вони хутко спустилися з могили, обігнули каменястий, крутий виступ берега й опинилися внизу, коло самої ріки, що тихо шлескалася в побережці трави та облямовувала їх вузенькою смужкою білої піни.

— Здорові були й Богові милі! — привітав їх ласкавий знайомий голос.

Легенський човник витягнуто на побережжий пісок, а коло човника, обпершися підборіддям об весло, стояв добродушний хуторянин, пан Кипіш.

— Б'ємо чолом! — відказав бандурист, здіймаючи шапку.

— А що, дівчинко? Жива — здорована? — синяв пан Кипіш, пільно вдивляючись у Марусю своїми яскравими соколиними очима.

— Гарәзд, — відказала Маруся.

Та коли б вона цього їй не відказала, він легко міг би відгадати відповідь із кожної жилки її живого тішка.

Однаке, як людина, що звикла не покладатися на один, хоча б найякіший, доказ, він, не задоволяє-

чись свідотством Марусиного обличчя, усміхаючись і гладячи її по голівці, скинув бинтами, але паскрізь прошпальними очима на її супутника.

Той саме тихився, усміхаючись, на Марусю. Напові Книщові, мабуть, на усмішка здавалася доволі виразною, бо він перестав скидати на них очима і звернув їх на Дніпро.

— Скоро зопливемо? — спитав бандурист.

— А от заряд. Гарно буде плисти, тихо... Тихо, так, що ані шелесне... Якби не свіжість від води, то душно було б.

Було знати з обличчя її голосу пана Киніша, що він залибки тихився з цієї тині, і слова несамохіть зривалися з його уст, як це буває, коли чоловіка усього причарувало якесь чуття.

Раптом кигикула чайка, немов десь із-за плечей пана Киніша.

Зараз же здалека, з того самого берега, почулося у відновіль таке кигикання.

— Пара обvizвається! — завважив бандурист.

— О, ці птахи дуже чуткі! — відказав пан Киніш, сідаючи в човен. — Сядай лівчино, — додав він, звертаючись до Марусі і простягаючи до неї руку.

— Де друге весло? — спитав бандурист, ускочивши так легко і зручно в човен, що човен навіть не похитнувся.

— В човні, пасподі. Рушай!

Човен хутко зсунувся на воду й помчав темним Дніпром.

XVIII.

Дуже гарно пікети великою рікою літньої теплої нічі.

Зорі горять над вами і зорі горять під вами, вгорі пливе місяць і внизу пливе місяць.

„О, там береги!“ — думасте ви, відмиваючись у темній лінії. „Он там неодмінно росте сосна, бо саме повіяло звідти смолистим запахом, а он там невно, безліч квіток, бо подув теплий вітер і немовкинув вам у лиці цілий, тільки що набраний, обрізаний пічиною росою букет.

— Ну, що нового? — сингав бандуріст.

— Не багато, — відказав нац Клиш, привлячи веслом.

— А як небагато?

— Та так, що їй малій дитині двома нальчениями вхопити нема чого.

— Що ж, він дома?

— Дома, каплуни смажить, ненажерливих гостей сподівається.

— Ну, коли каплуни смажить, то видко — щось палумав; дарма витрачатися не буде, не таєй господар!

— А хто його розбере, щоб він там замішляє: у його гадок, як у пса стежок!

— Ну, та вже у свячене місце не вскочить; хіба що ненароком.

— Невно. А той?

— Е! Якби всі такі були, як той, то ще б можна

людям на світі жити. Той — людина. У його душі, як піде до неба коржі з маком їсти, то не буде жалітися, що у ній жила!

— Написав?

— Написав. А не легке було йому писати! Такого усього її корчило, як березову кору в огні.

— Половину діла зроблено, і за те хвалити Бога. Цей охочий таки крутити...

— Може, зо мною небагато покрутити: я такий ка-рась, що трішався на гачку... Марусю, втомилася, га? Лягай по та віноччинь, га? А я тобі казку розкажу.

— Це діло, — завважив Кініш.

— Я не хочу снати, я посиджу, — почала була Маруся.

Але ліві дужі, зручні руки в одну мить, одним махом, розстеллили на сноді човна грубу суконну свиту, підвали Марусю її обережно поклали на це ліжко.

— А я казку розказуватиму, — вдруге сказав січовик.

— У, розкіш! — мовив Кініш. — Горенько мое, що в мене всього-на-всього двоє вух: якби міг, ще десятків зо два позичив і всіма слухав би.

„Жив-був козак”, — почав січовик. — „козак добрий, побожний, та тільки дурень. Він так назверха її байдуже, і з перших слів байдуже, а от зачорниши його глибше, то така вже там дуровина, що інці розумні козаки ц'яніли від неї, як від якого поганого зілля. От і надумав цей козак поставити собі хату. І каже він жині:

»Ну, жінко, здивую я тебе: таку хату вибудую, якої ще не було на світі. І ставити її буду не так, як люди!«

»А як же?« — питаеться жінка.

„Він моргнув от так окомъ мовляв, не на такого наскочила, не пробалакаюсь! — Засміялася їй чінов у ліс руб. .“

— Гляньте, — раптомъ скрикнула тихенько Маруся: — гляньте! — і вона вказала вперед, управо.

Але Кінин, що сидів лицемъ тули, давно вже потрохи жмурив свої соколині очі, певначе здивлюючись та розпізнаючи знайомі речі.

Січовикъ, коли скрикнула Маруся, не ворухнувся, а тільки споглядав Кінину:

— Що тамъ?

— Вони, — відказав Кінин.

На піскуватій косі, що певначе срібною стрічкою увіходили в темні води, що сяяли зорями, — стояли два чоловіки у світах та високих шапках і, либо ні, дожидалися човна, що плив до них.

Хоч до піскуватої коси було ще доброї чверть верстви, та ті, що стояли на ній, так ясно її виразно вигмальовувались у повітрі, що Маруся відразу впізнала виційомі постаті Семена Ворошила та Андрія Брука.

Що близьче донизивав човен до піскуватої коси, то ясніше можна було додіяти, що козаки, які дожидалися, невеселі.

Андрій Брукъ стояв, обпершися на свій кийок, та по-пуро дивився, не зводячи очей, на човен; Семен Ворошило міркував, видимо, про щось невеселе. І ліва рука

їого безнастінно робила такі рухи, якими звичайно люди виявляють свій гнів, оновідаючи про надій, приятелів або ворогів, які опинукали їх.

Коли човен черкнув носом об косу, обидва козаки зняли шапки й промовили:

— Здорові були!

— Здорові були! — відказали Кини та січовик.

Вони дивилися декілька хвилин один на одного.

Обличчя січовика й Киниша були спокійні, очі їх уважно вістромлені в обох козаків та її годі.

Обличчя козаків були помітно похмурі, а очі не те, щоб уникали зустрічі з прибулими приятелями, але якось або розбігалися, або ховалися під насунутій брові.

— Сюди б човен, до цього берега, — попуро прокалав Семен Воронило.

І, мовитиши це, пильно уяявся пособляти Кинішеві витягти човен.

— Маруся, — сказав Андрій Кини, виймаючи з-за назухи клунчик, — ось мати тобі прислала.

Гвіл подав їй посилку.

— Спасибі, — відказала Маруся, — як вони там? Усі здорові?

— Усі здорові, і байдуже, все вийшло гаразд.

— А мені гостинця ніякого немає? — січав січовик. — Коли принесли, то, будь ласка, давайте, а якщі, то так і кажіть.

— Були ми скрізь, — почав Андрій Крук, — та не так то воно все діється, як...

— Ми, ходячи коло тих ледачих піднімків, йару чобіт стопталі, — відхопив Семен Ворошило. — Сказано: не так і самі наши, як ті піднімки!

Човен лежав уже на піску, і тепер усі четверо стояли один проти одного.

— Так справа не вигоріла? — синяв січовик.

— Воно не те, щоб зовсім не вигоріла, і не те, щоб вигоріла, — відказав Семен Ворошило.

— Та чи бачили ви Самуся?

— Ці, Самуся не бачили.

— Чому?

— Та ми дожидали його, а він не прийшов.

— Чому ж ви сами до нього не пішли?

— Та ми й думали бути піти, а потому розміркували, що його не застанемо, бо він, казали, до Києва поїхав.

— Так рада була без цього?

— Без нього.

— Таку раду й радою сором назвати, — сказав Андрій Крук. — Прийшло сім баб та сказали сім, рад, а інші сіли на колоди, чоговорили про пригоди, табаки поюхали, ради послухали та й додому пішли!

— На чому ж стали?

— А ці на чому не стали. „Подумаемо” — кажуть:

— „що, — кажуть, — треба подумати”.

— А довго будуть думати?

— В ту суботу знову раду зберуть.

— Ну, так от що, панове козацтво: ви, не дожидаючи цієї суботньої ради, потрудіть свої шановні ноги,

обійтіть кого треба і скажіть, що коли на призначений час не буде все справно, то діло іронаде. А коли тепер діло іронаде, то нехай уже на нас не покладаються.

Ні Андрій Крук, ні Семен Ворошило ячого на це не відказали, може, тому, що саме в ту мить почали запалювати свої люльки.

Люльки, однаке, чомусь давнє, як звичайно, запалювалися. Нарешті, як уже дим пішов жлобком, Семен Ворошило промовив:

— Воно, може б, і краще, якби підіждали звісток від Бруя та від Поніка.... може б, воно і невинне... Вже більше жадали... Вже можна б заждати малий часок...

— Так, воно справді бувас, що поспішши, то лютей тільки наємінши, — завважив Андрій Крук, застеливши себі цілою хмарою диму.

— Швидкі діла під лавкою лежать, — додав Семен Ворошило.

— Воно, і невно, всяко бувас, — відказав січовик.

— Якби тоді не послухали вашого первохода та не поспішали, то от тепер, може б, і не пошилися в дурні, — сказав Андрій Крук.

— А за моїм дурним розумом, так ви тим то й пошилися, як ви кажете, в нерозумії, що ви й тоді вибираліся, як паничі за море утят полювати.

Поки велася розмова, Киніц, не упускаючи її слова з неї, назбирав сухого очерету, рознілив огінціце й миттю наготовив усе, що треба, щоб зварити куліш.

Декілька хвилин тягналася мовчанка.

Потім січовик, як звичайно, спокійно спітав,

— Так на чому ж ви станете, нашове козацтво? Від-
песете мій укази, кому треба, чи ні?

— Та чому ж, це можна, — відказав Андрій Крук.

— Це можна, — мовив і собі Семен Ворошило.

— Тільки от що, — сказав Андрій Крук, — да-
ремнє ви так поганяєте...

— Пане Андрію, — відказав січовик, ми з вами,
мабуть, не збалакаємося. У мене, як у твої завзятої жін-
ки, що чоловік її тошив, та не павчив, що все буде стри-
жене, а не голене. Вкиньте мене у Дніпровий вир, а я,
йшовши до дна, ще покажу вам націями пожині.

— Лихо та її годі, — промовив, піби про себе, Се-
мен Ворошило.

— А що, скоро купінечем почастуєш? — спитав сі-
човик Кинша.

— Закинас. Сідайте та беріть ложки!

Всі поєдали кругом казанка.

— Чого, Марусю, така журлива сидиш? — спитав
січовик.

— Натомилася, мабуть, — сказав Андрій Крук.

— Ші, — відказала Маруся, — я не втомилася.

— Затужила за своїми, — сказав Семен Ворошило.

— Ші, — відказала Маруся, — мені не тужно.

Однаке, очі її, тривожні та сумні, були звернені на
січовика.

— А от я її розвеселю, сиробую, — сказав січо-
вик. — Хочеш, Марусю, я тобі ще казку розкажу, га?
Хочеш?

— Хочу, — відмовила Маруся.

— Ну, слухай. Я тобі розкажу, як рак по воду ходив!

„Жив-був рак. Чудовий рак. І трачилось так, що вся вода геть висохла коло його хати і треба, хоч умирай, добути води.

„От рак сидить та й каже:

»Кого послати по воду? Кого послати по воду?«

— Милости просимо, куліш готовий, — промовив Кінин.

Усі взялися до вечері.

— Такий куліш, друже, що хоч би й турецькій цариці, так і вона б із пальчиками його з'їла, — сказав січовик, закладаючи вуса за вуха.

— Добрний куліш, — стверджив Андрій Крук.

— Коли догодив вам, панове, видно, доля ще служити, — сказав Кінин.

„Ну, от довго так рак думав“, — оповідав січовик, — „кого б це по воду йому іслати, і все нікого не вибере: той, думав він, дороги це знає, а оцей, хоч і знає, та не певен; один не жонатий, тò щоб, бува, не застриг лесь дорогою; другий до церкви рідко ходить, так хто його знає, як із ним і заходити; п'ятий маслюсилій, у десятого вітер у голові, куди не кинь — то все клин.“

»Піду сам! « — гадав рак.

„Узяв посудину та й пішов.

„Ішов, ішов, ішов... Еде та все лютус:

»Чого це я так біжу! От збили мене з пантелику вражі зорятелі! Не буде пуття!«

— Якби до цього кулішу та ще перцю! — сказав Семен Ворошило.

— Добре було б перцю! — зготився Андрій Крук.
„І ходив рак сім літ по воді”, — оновідав далі січовик, — на восьмий прийшов, почав перелазити через хатній якорі та й розлив”.

— Е, бідоланий! — сказав Кінин.

„Розлив та й каже:

»Орак чорт швидку роботу бере!«”

Маруся разоміялася, Кінин теж, але Андрій Крук та Семен Ворошило сиділи так статечно, як сидять тільки заставані попівки.

— Ех! місяць уже куди забрався! — сказав Кінин.

— Пора!

Усі встали.

— Отаке, значить, останнє ваше слово? — спітив Андрій Крук січовика.

— Таке!

— Тимчасом бувайте здорові!

— Бувайте!

— А якщо там у час постановлять, кому звістку дати?

— А от Кіниневі.

— Добре. Щасливі залишайтесь!

— Спасибі!

Човен, хутко відчалив, помчав темним Дніпром, і піскувата зміїна з чорніми постатями її огнищем, що вже погасло, незабаром сковалася з очей.

XIX.

Через три дні після розказаний понеділу плавби Дніпром була четверга, і в місті Гадячі глухо тули старі дзвони, скликаючи городян на утреню.

Ледве тільки почало світати, і місто Гадяч із усіма своїми вузенькими вулицями, низенькими будинками та густими садками видаєвся, немов новитній легенським туманом. Навіть постаті, що находили з усіх боків до горбору, і ті здавалися наче синовиті туманом.

Проте, не зважаючи на цю досвітню мълу, все таки легко було розпізнати і по ході, і по вейі поставі, що тут здебільшого люди військові.

Панередодні йшов дощ, тепер повітря було вогке і скрізь тиша пайновіща.

Така тиша, що здалека чути було кроки на мокрих вулицях та завуликах: нога, що ступила необережно в калюжку, голосно хлюпала, і країлі, снадаючи з садової листви, канали так виразно, що їх можна було лічити.

У церковному притворі її на цвіттарі, що надзвичайно похожий був на садок; бо тут не тільки цвіла жаліна, черемха, бузина, шиншина, рожі, дерен, білі, жовті й рожеві акації, але її подостатком було яблучин, груш, сливи, черешень, а токовиця, оксамитна м'яка трава рябіла від усіх садових квіток та зілля, — зібралися вже чимло православних і, дожигдаючи утрені, багатакали поміж собою про різні життєві справи.

Знайомий читачам бандуріст із своєю поводатаркою

теж був тут. Він сидів на долішньому східці церковного ганку і повільним, трохи протяглим голосом оновідав козакам та козачкам, що розсілися коло його вище та нижче на сходах та стояли перед ним півколом, як та які митарства новини перейти душа для того, щоб почасти в царство небесне.

Скінчивши оновідання про останнє митарство й важко зітхнувши, що й собі вчинила більшість слухачів, бандурист поринув на кілька хвилин у благочестивий роздум і замислено поводив очима павкруги себе по речах, що починали потрохи виступати з темряви:

Одностайну тишку перервали два прибулі молоді козаки, з надзвичайно довгими вусами, надзвичайно тощим і гнуучким стацом, якісь особливо чепурій та жваві, як, звичайно, ті, що бувають на численних зборах, гучних бенкетах та всяких таких нарадах.

— Здорові були! — сказали козаки і так хвацько скинули і пакинули шапки, немов це тільки їх робили все своє життя.

— А що, наш гетьман буде? — синтало гуртом кілька голосів.

— Буде, — відказали козаки.

Ці слова, сказані дзвінкими та гучними голосами, немов збудили бандуриста з його благочестивих думок та гадок, і він, наче з жалем покидаючи гарний світ, де вітає думками, вважав обов'язком своїм спуститися й до інтересів інших, гріших.

— Ноглянуть і мої очі на якого наша гетьмана, — сказав він.

— І гетьманша буде? — синтала вертка, маленька, кругленька, схожа на вузлик, молодиця.

— І гетьманша буде, — відказали козаки.

— А братчиха?

— Мабуть, і братчиха буде.

— А це хто така братчиха? — синтав бандурист.

— Гетьманського братчика жінка, — відказало дівчиночко голосів: — Мехтодіївна.

— Мехтодіївна? — мовив і собі бандурист. — В наших краях нічого про неї її не чутию. Що ж вона в ласці, чи що, у наша гетьмана?

— Ще б не є ласці! — відказала схожа на вузлик молодиця. — Вона тільки брововою моргне, так усе по її робиться!

— Так у великий ласці? Буває, пошиле Господь Бог таке щастя людям! — зауважив бандурист: — бувас!

— Та що це ви верзеге „в ласці, в ласці!” — обізвався старий, сивоволосий лід, якому очі близькали з-під комлатих брів, як ясно освіченні віконця з-під розкійовданої солом'яної стріхи. — Вона така, що нічієї ласки не просить. Ви погляньте тільки на неї: пряма, як стріла; знати, зроду ні разу ні перед ким синни не згинала й голови не склоняла!

— Що ж, горда? — синтав бандурист. — Приступу до неї немає?

І тут таки додав іновчальним голосом:

— Гордість — гріх. Чоловік гордий — як булька на воді: сьогодні надулася, а завтра луснула!

— Яке там приступу немає! — відказала якась

баба, висока, пряма, з бліскучими, як два чорних діаманти, очима: — та вона немов щалюча ієкра, де не з'явитьсяся, куди не впаде, так усе круг ней і спалахне!

— Шідналила їй пана гетьмана? — спитав бандурист, поблажливо міняючи повчальний, для звичайних хибних грішихів людей трохи тяжкий тоць на жартівливий.

— У ней є сирій дуб спалахне. — обізвався хтось, що сидів теж на сходах церковного ганку, але доволі далеко, і не видно було його за рячами високих шапок та широких плечей.

По голосу, проте, можна було напевніше сказати, що озвалася людина молода, міцна та дужа, бо голос цей дуже добре міг би замінити старий соборний гадячій лавін, що лише шинів та свистів.

— Що ж, пан гетьман обдаровує її усікими дарами, атласами та океанитами? — спитав бандурист. — Ходить убрата вона так, як та краля?..

— Її раз козак зустрів, так попросив коня напогути! — відказала баба з очима, як діаманти.

— Вона прибирається, як проста молодиця. — підтверджив один із чепурних козаків, з надзвичайно довгими вусами, надзвичайно тонким та гнучким станом, — їй хоч і старається, то ніяк не догодиш, бо вона все сама вміє і все сама робить. Вона ніяких подарунків не прийдає.

— А чоловік її що за пан? — спитав бандурист.

— Байдуже, з виду пан, як пан.

— І живуть між собою дружно?

— Дружно.

— Він хоч зовні і байдуже, а тонка штука, — скавав підстаркуватий вояк, що стояв коло бандуриста, спершися на свого кийка; козак і сам був зовні хоч і байдуже, а теж тонка штука.

— А що то у вас коло Галича за пані бородаті гуляють? — синяв бандурист. — Учора, як надходили ми до міста, так зустріли двох — такі великоможні та горді, сама пиха! Оці таж п'явеючи та заморгом, носи догори, губа сійдя па сажень внерет...

— Це московські пани, гості пані гетьмана, — пояснив молодий гетьманський козак.

— Тепер уже пороз'ядилися, — зауважив його товариш: — а попереду їх ще більше у нас гостювало.

— Пороз'ядились? Чого ж це так?

— Та хто його знає, якось воно тепер не те, що було колись. Пан гетьман і частус їх, і лакаві речі мовить, а все не те. Чутио й останці пойдуть.

Пастунала мовчанка й тягналася кілька хвилин,

Чути було ходу на вулицях і які надали дощові краплі з садової листви. Зоря розсвітала. Все ставало ясніше, виступало з темряви, прибирало свої 'правдині обриси, немов хто по малу здіймав ім'ясте покривало.

Справа почулася повільна, мірна, певна хода; між деревом з'явилася висока, огордна постать у темній рясі, простуючи до церковних дверей.

— Отець Михайло! Отець Михайло! — пронеслося між людом; хто сидів, підвівся із свого місця, хто стояв, обпершись на кийки, випростався. *

Отець Михайло був, коли можна так мовити, надзвичайно мальовничий. Поважна постawa, суворе обличчя, але з лагідним та ласкавим виразом, сива, хвиляста, подібна до водоспаду, борода спокійні рухи, пронизуваті, ясні й заразом зовсім лагідні, сяйці очі, все це становило ідеальній тип пастыря, -яких доводиться зустрічати частіше на малюнках, ніж у житті.

З того, як його всі обстунили, можна було помітити, як сильно шанували його парафіяни.

Бацдурист чекав під підлітковій під благословення і підвів свого поводатаря.

— Благословіть, панотче, — сказав він; — ми з дaleких країв, прийшли помолитися в богоспасаєме місто Гадяч. Благословіть, панотче, й поводатарку мою. Пильнусмо, панотче, щоб жити по-християнському, один одному помагати. Я не з одної печі хліба констував, усього побачив на довгому віку, так от можу йї наставити на путь житейську істину, а в ній живава молода сила, то' вона мене, старого, де з гори зведе, де під гору піддергить... Треба помагати одно одному. В Святому Письмі сказано: „Посіть тягарі один одному”. Одною рукою вуликла че зав'яжеш...

Отець Михайло, що спокійно, лагідно та пильно слухав мову балякучого бацдуриста, на останньому його слові не то щоб стрепецнувся — цього не можна було напевне сказати, — а якось особливо пильно зазирнув йому в очі.

— Еге, — мовив далі балякучий бацдурист, — ска-

зано: одна головеника і в печі гасне, а купа ї в полі куриться.

Світлі, ясні очі отця Михайла все так само проникливо, спільно, лагідно, суповійно дивилися на бандуриста.

— Добре річці з притоками, добре хорошому воєводі з...

— Розумні речі говориш, — перебив його спокійно отець Михайло. — усе добре на землі держиться згодою православних, і кожен, скільки снаги його й уміння, повинен посодблюти близькому. Здалека Бог припіс до нас?

— Та мадо не всю Україну перейшов, поки сюди дістався.

— Трудно тепер по дорогах?

— Голому розбій не страшний, всюди проходили щасливо.

— А які жита?

Отець Михайло синтав це тим самим рівним, спокійним голосом, але якось особливо новільно та виразно.

— Такі жита, що хоць зелепими жати, то можна, — відказав майдрівний бандурист своїм звичайним, без журно-новчальним тоном, що став, либонь, у цього звичкою, але теж якось особливо виразно та повагом.

— Пан гетьман! Пан гетьман! — скрипкули чешурні козаки.

Усі звернули очі в бік, звідки чути було, як торохтять колеса та тупотять баекі коні.

Отець Михайло ввійшов до церкви.

Пан гетьман та пані гетьманна мали вигляд значений, як і годиться: атласи, оксамити, золоті обручки та винищики, дороге каміння та яскраві кольори, якспід, інши виарі з опасистим виглядом, ніхорою, розмащенстою ходою та винесеним блідим обличчям.

Вони велично, як два важкі човни, проплили на середину церкви, ласкаво кивнувши головами у відповідь на почтиві низькі поклони простого люду.

Не вважаючи на цю величість, дехто, мабуть, із тих, що більше та краще знали пана гетьмана, догляділи в цьому цим разом щось надзвичайне.

— Пан гетьман сьогодні сумовитий! — мовив один.

— Пан гетьман сьогодні невеселий! — сказав інший.

— Що це пан гетьман починає замислюватись? — запитав третій.

— Я його зустріла в четвер, їхала з хутора. — ветряла малюсінька молодиця, похожа на вузлик, — так він такий їхав, як хмаря! Поводи понутив, голову скилив, а брови мало не перехристилися. І такий він був...

Але дальший опис перервала поява нових двох осіб.

— Братчиха, братчиха! — прошуміло кругом.

Бандурист звернув очі на братчиху.

Порівняння з „наложою іскрою” було не погане, а гадка, що ця пряма, як стріла, спина зроду ні перед ким не вгиналася, що ця сміливав голова піколи ні перед ким не скиливалася, була, безперечно, дуже можлива.

Коли братчиха ступила на сходи церковного ганку, поводатарка майдрівного бандуриста спинила її тихенько за широкий рукав сорочки.

— Наші, — сказала поводатарка — хустку згубили.

І подала їй червону хустку.

Висока ставна постать придержалася ходу, обернувшись, глянула на червону хустку, на дівчину, що держала її, узяла хустку і сказала:

— Спасибі, дівчино.

Знати було, що перви в цій були міцні, що вона не здригнеться від будь-якої несподіванки, не покриє віт жадного переляку або здивування, що темні, великі, глибокі, як море, очі просто глянуть на все і так само мало померкнуть або зажмуряться, як ясні зорі, що освічують із високості грішну землю.

— Як тебе звати, моя ясочки? — спитала вона.

— Ти, здається, не тутешня?

— Ші, я здалека.

— Здалека? Тим то така зморена? Звідкіля ж ти?

— Де там її пригадати всі села та хутори, які ми переходили ласкава пані, — ветряв бандурист. — Повидали ми усього: і доброго і лихого, і правди, і кривди, тишилися по берегах і по болотах; ну, та, дякувати Богові милосердному, видобулись таки на добрий шлях. Криво запрягли, та прямо поїхали.

— Ну, її хвалити Бога, — відказала братчиха: — Ви приходьте на гетьманський двір, — додала вона, —

пан тетьман та пані гетьманшина люблять слухати божественні наслідки.

Сказавши це, вона зникла у дверях храму.

Коли вона зникла, тоді вже примітило стало її пана-братачка, що стояв тут та уважно прислухався; про нього то старий козак говорив, що він із виду байдуже, та тонка штука.

— Приходьте на гетьманський двір, — казав і собі пан братчик.

Бандурист поклонився пізенько й відповів:

— Спасибі ласкавому панові за ласку. Шієля відправи зараз прийдемо.

З середини собору вже доносився спокійний дужий голос отця Михайла, запахло ладаном, гримнув хор толстистих співаків.

Утрія почалася, і всі разом сунули у старий соборний будинок, черкаючи ліктями та илечими численних чортів, що підкладали вугілля під грішників та грігниць, які пручалися, розявивши рота й вирячливши очі, у вогні і таким чином паочно малювали страшне майбутнє тих слабких, що не мають снаги стати навпроти світової спокуси.

XX.

День був душний та гарячий, не вважаючи на те, що краплі вчорашиного рясного дощу скриплися на траві, і якась молода, чорнобрива козачка, розмовляючи

з чорнобривим та молодим, як сама, козаком, що звіряв їй, знати, якісь дуже для цього пікаві та важкі речі, рангом обessила свого разомника доцем теплих, чистих, близкучих країнь, непомітно струснувши густотисту, розквіту гілку старої, з широким наметом каштани, під якою вони стояли.

Сполоханий козак підекочив із надзвичайною для цього прудкістю, як на його поважний та рішучий вигляд, який мало перед тим його обличчя, а лукава красуня голосно зареготалася, обтираючи винливим рукавом білої, як сніг, сорочки свіжу щоку, на яку теж повали бризки.

Галицькі вулиці здалека були схожі на чорні оксамитові стрічки, обвідені подекуди близкучими обручками та оторочені яскраво-зеленою торочкою, зблизька — на розведеній доцем чорнозем, облямований густим морогом та вимережаний доволі глибокими калюжами.

Безнастанино чути було грюкання дверей, що відчинялися та зачинялися, і вповітрядало розноситися на всякі голоси привітання, якими гостинні господарі зустрічали своїх святкових гостей.

Не тільки сліпило сонце своїм золотим сяйвом, але сліпило їй небо свою ясною блакиттю, через що чорні хмарі, що насовувалися з заходу, здавалися ще чортіші; береги їх вирізувалися ще гостріше.

— Вночі буде велика буря, — промовив пан гетьман.

І промовив це він з якимсь неспокоєм; водночас таке важке зітхання вихопілося йому з грудей, що мо-

сковський боярин з русявою бородою, що сидів напроти
нього на рундуку, за столом, спітав:

— Пан гетьман знати, бойтесь бур?

— Сила Божа, а тому кожен християнин мусить
лрапетати, — відказав пан гетьман замислений.

— Господь милосердний, помилує! — казав московський боярин з русявою бородою. — А хмары насоп-
вуються велики!

— Еге, великі, — підтверджив пан гетьман, погля-
нувшись неважливим на темну смугу хмар, що хутко на-
сувувалися на ясну блакить неба.

Пан гетьман кожне слово вимовляв якось мляво,
знехотя, часто проводив пальцями по чолу, інчасе по-
чував там нестерпний біль; номерколі очі його зверта-
лися кудись у далекінь, на весьому його повному, глад-
кому обличчі та й не тільки на обличчі, павіть на всій
його важкій, товстій постаті ходив відбиток якоїсь вну-
трішньої тривоги та втоми — що була, можливо, на-
слідком загадкою тривоги, нестерпною для рознечленого
пана.

Та насільки пан гетьман був млявий неважливий та
стурбований, насільки його розмовник і гость, москов-
ський боярин з русявою бородою, був жвавий, в'южний
та безжурний. Важка, незграбна постать пана гетьмана
здавалась інце важкою та незграбнішою, коли порівняти
її до його огриди, але верткої та гиучкої постаті: на-
півзаплющені очі пана гетьмана ще більш тьмяні та
мертві, коли поставити поруч із його очима, що розбі-
галися на всі боки, донитливими, бліскучими очима.

Коли він знову повторив, кинувши недбало свій блискучий погляд на хмари, що насовувалися, і гладячи білою рукою свою русеву бороду: „якось Господь помилує!”, — він немов виявляв цією фразою всю свою рідоччу.

Можна було напевно сказати, що в цьому не за бракне і бистрого, меткого розуму і прозірливості на десяткох, але що над усім цим панує безнечне „якось”, що заправляє усім іншим.

Можна було битись об заклад, що перш ніж перебратися, наприклад, через провалля як тощенький, хисткий жердці, він дуже добре тяжитиме та зважить усі наслідки такої перенесені, але, струснувшись кучерями, скаже: „Якось переберусь!” — і піде.

І не тільки в тому разі, коли щасливо перебереться, але навіть і тоді, коли потрощить кості, а голова зостанеться ціла, він знову з першою оказією так само струсне кучерями, так само скаже: „Якось переберусь” і так само безнечно піде.

— Усі ми люди гріхи, — відказав пан гетьман. — і ніхто з нас не може сказати: сьогодні я не одержу за гріхи свої належної відплати!

Пан гетьман сказав це почальним голосом, яким звичайно говорять такі речі, але в сухому тощі його знати було скоріше подражанню полохливість вельможі, ніж скруху християнина..

— Господь довго тріхи терпить, — відказав московський боярин, либо чи, уважаючи своїм обов'язком при цих словах підвести свої блискучі жвані очі, що

розвігалися на всі боки, до неба; але на півдорозі до бліскучого стеру спустив він їх на стежку, що вилася по широкому дворі, якою поквадом наблизався старий бандурист із засмаденою дівчиною в вінку із свіжих квітів.

Очі наша гетьмана, що скоса втощені були у співрозмовника, ту ж мить звернулися спідом за його поглядом на стежку, і дивно вилинула яна п'яного появі старого бандуриста: маліве байдуже обличчя відразу спахлинуло, потім поблідо й губи трохи затремтіли; він хутко повів рукою по чолі, заморгав і тривожно, допитливо глянув на московського боярина, немов бажаючи вичитати на його обличчі, чи не закрається йому в душу яке підроздіння.

Але обличчя московського боярина, на якому, до речі, читати можна було тільки з його боярського дозволу, — пічого не виявляло, крім цієї порожньої, пудної цікавості, яка посідає людей, що дового пробують у гауніші та на самоті або посеред людей, що давнишм давно їм удавож, уронерек і пакрізь знані, що їм пі трохи не цікаві.

Не знайшовши в обличчі московського боярина п'яного особливого, наш гетьман спустив вій на свої руки, складені так, як їх звичайно складають духовні або дуже богомільні особи, що здавна звикли не тільки до молитви, але й до ецептної, коли можна так висловитись, її прояви. В цьому стані обняли його, здавалося, тяжкі думки та гадки, чи крамце побожні міркування, що заносять зі світу грішної дійсності в світ виний,

який любожна уявя заселяє двокрилими янголами та херувимами, шестикрилими серафімами, чудесним блиском, чудовим сяйвом та райською музикою.

І так глибоко задумався пан гетьман, так увесь перенісся в інший, кращий світ, що московський боярин мусів двічі повторити:

— Пане гетьмане, старці прийшли. Пане гетьмане, прийшли старці.

Пан гетьман нарішті очнув, обернув очі до прибулих старців, ласкаво нахилив свою велиможну голову у відчовідь на їх низькі, мало не до самої землі поклони, покликав козака, що стояв за дверима, дожидаючи гетьманських наказів, і протягним добродушним голосом звелів почастувати прибулих.

— Чи дозволять ясновельможний пан гетьман затрати та заспівати старому бандуристові? — співобільно спітав старий бандурист, за кожним словом або пізнько кланяючись, або скідаючи таким покірним поглядом, що вартий усіякого низького поклону.

Пан гетьман ласкаво дозволив запроєнів утомленого бандуриста до їжі.

Пан гетьман був навіть такий уважливий, що вказав білою велиможною рукою місце, де сісти, додавши:

— Тут не пече сонце.

Бандурист, виявивши з належною шаноборою свою покірну вдачність за милостіву ласку ясновельможного пана гетьмана, сів на вказаному місці, на сходах у кутку руиндука, й опинився геть у затінку. Московському бояринові, що досить уважно розглядав старця,

було видно тільки частину його сивої бороди, могутче плече, укрите старою та грубою, але білою, як свіжий сніг, полотняною сорочкою, та передок величезного чобота, що виразно свідчив про ненастаний подорожі і курніми, і болотяними шляхами. Уся постать та обличча його тільки миготіли курицьми племінами крізь зеленувату струку дрібнолистої старої груші, яка так низько розкинулася над усім рундуком, що віти її черкалися об поясі своєю бліскучою зеленню.

— Надінь шамку, старче, — сказав ласкавий пан гетьман.

Московський боярин, що немов машинально підвів був грушеву гілку, пустив її знову, теж піби машинально, і звернув очі на дівчину, супутницю старого бандуриста.

Московському бояринові було вигідно її розглядати: вона вмостилася саме напроти, та ще до того сонячний промінь падав на неї зверху.

Бандура заграла їй почувся спів.

Ой, рапо пресвітлий, ой, рапо прекрасний!

— співав побожний старець.

З першими звуками з'явилася велиможна пані гетьманша та пані братчиха, які тихенько примостилися віддалені і теж стали слухати величні співи ісламів.

Обидві жінки сиділи, склавши руки, в однаковій по-кірій позі із спущеними додолу очима, являючи із їхніх шляхетних і невільниць; але, мабуть, щіколи дві осо-

би одної статі та сине однолітки не були такі несхожі одна на одну.

Вродливе панське обличчя великої мані гетьманії відбило на собі яскраву печать довгої пудри та суму, що часто розвивається від розкішного порожнього життя, і до того що є ніби неневість, що бував у дітей тоді, коли талановитий учитель уміло пояснив їм незрозумілу лекцію, яка до того здавалася нестерпуча, але яка відразу стала цікава. — стан того дитячого, недосвідченого, незвичного роздуму, що ще не сягає далі, як оте приважне „як же це?”, „та неваже?”, „так єось як!”, та турботу мирної домоптарки, що несподівано пустилася в незнану, чебезпечну путь.

Обличчя братчих визначалося спокоєм, але цей спокій можна було прирівняти до спокою гарячого літнього дня, що тоді був: все цвіте, пахне, дине тисячами живчиків, нема бурханилля вітру, не чути гуркоту грому, не бліскає бліскавка, але ви знаєте, що відразу може все навколо потьмаритися: може розгулятися така хуртовина та буря, що багато дечого знищить із околишньої квітучої краси.

Ой, раю пресвітлій, ой, раю прекрасний!

— співав старий баандурист.

— Дівчино, як тебе звати? — спитав московський боярин маленьку супутницю сивоволосого баандуриста.

У московського боярина голос був взагалі м'який, але тепер, коли він ще спустив його, мабуть, щоб не заважати іншим втішатися співами і псалмів, він став

зовсім оксамитний; обличчя у московського боярина було взагалі привітне, але тепер, мабуть, щоб піддати заохоти маленький старчак, яку він вшанував своїм боярським милостивим словом, воно обернулося ціле в ласкаву добродушність і немов говорило: „Коли ти розумніця-дівчина, то вже в мене за медяника діло не стане”.

Не зважаючи на це, які очі дівчини звернулися на московського боярина недовірливо; вона нічого не відказала на його ласкаве питання і, либо ж, ані трохи не подаєлася на щедрі обіцянки, що давало їй його виразне обличчя.

Московський боярин побажливо повторив своє милостиве питання:

— Як тебе звати, дівчине?

Дівчина спустила очі й відповіла:

— Марусею.

— Марусею? — промовив московський боярин, не мов бажаючи цим виголовити: „Ну, коли Марусею, то їй дуже добре; тобі журитися нема чого”.

— Притомилася Марусею, еге? — тягнув він знову.

Маруся знову не відповіла і він знову мусів повторити своє питання, що одначе його ані трохи, мабуть, не гнівило, бо здобувши пареніті відповіді: „притомилася”, він так само приязно спитав:

— Нуť далека, га? Ви звідкіля йдете?

І знову ділка мужичка че відказала відразу, і знову так само незмінно милостиво та приязно він повторив:

— Далека нутъ? Ви звідкіля, га?

— Не знаю.

В ту мить голос бандуриста змовік: чути було тільки саму приємну, дзвінку пригру на бандурі.

Наш гетьман, що досі ввесь був потонув у думках, слухаючи божественну шалму, немов прокинувся, підвів голову й очі його зустрілися з очима значного гостя.

— Душеснайстельно послухати. — промовив наш гетьман, пібі про себе.

— Душеснайстельно. — ствердив значний гость.

Потім, встаючи з місця і звертаючись до бандуриста, він сказав:

— А чи не знаєш ти, любий чоловіче, як співається вірша про розбійника придорожнього?

— Ні, величезний пане, не знаю такого. — відказав бандурист. — От про поповича знаю, і про невольника знаю, і про вдову...

— Ти павчись про розбійника: хороша вірша! — перебив московський боярин. — Славні гуслі які в тебе! А дай жо, я ближче розгляну!

— Гаразд, величезний пане, див'тесь, — відказав добродушний бандурист, подаючи бандуру бояринові.

Обертаючи в руках немудрій струмент, боярин ців коло старого бандуриста, одним скіщцем вище; знову сказав:

— Славні гуслі! Славні туслі!

Вихвативши бандуру, він дивився, одначе, не на неї, а просто в лицце її власника.

Але власник, хоч людина, знати по всьому, падзви-

чайно сумирна, пі трохи не збентежився від ширяного боярського погляду.

З належною шапкою, але зовсім вільно поясняв він цікавому бояринові устрій свого струменту; не тільки не виявляв охоти залишити з великом тостом розмови, від якої часто бентежиться проста людина, але навіть захоплювався; наводив зовсім стропій винадки, як і звого мацерівницького життя, так і з життя своїх товаришів-бандуристів.

— Ви не знаєте Семена Бруя? — добродушно питав він. — Невже не знаєте? Отакий височетинний, чорнобривий діл, довга отака чюсюра, і сліпий на ліве око? Так таки ви його їде й не зустрічали? Дивно мені: його, куди б не місив, скрізь стрішеш. Так не знаєте його? І не чували про нього? Я його здібав на тому тижні у Бобриках. „Е!, — кажу, — біга тішиш, Семене?” А він, бачите, грас молодицям „Добру жінку”. Він, добродію, завзятий чолов'яга: тричі був жонатий... Так от у нього бандура чудова! З такого дерева, добродію, ця бандура зроблена, що грас, що хоче. Сам, добродію, на свої оці вуха чув (тут бандурист доторкнувся до своїх вух), як Семен каже: „Засідаю вам про Ярему” — тиць, бандура грас про Голоту! Характерна бандура! Її, кажуть, характерник робив. І вже в кого соловість чечигста той країце і не підходь слухати: — осланити на всею громаду! Та і почне вигравати: „ти злодій, ти чужих жінок зводиш, ти постів як додержуєш” — одне слово: що кому слід, тим і ложчастує.

— І тобі вигравала ця бандура, люб'язниїй чоловік?

чіч? — синяв боярин, що слухав бандуриста з ласка-вою увагою.

— І мені вигравала, добротію.

— Що ж таке тобі вона вигравала? Мабуть: „Чо-ловік божий, іправодіюбець перехожий!” Е?

— Ні, добротію, — зітхуючи, з сердечною скрухою відказав бандурист: — ні! Я чоловік грішний. То було у п'ятницю; прийшов я заслека, потомівся, голодний такий, що мене зігнуло у три ногиbeli, і поїдуватав мене лихий... Поїдуват, добротію! Заходжу до шинку, винув чарку, омирнувся — ковбаса лежить. І така ковбаса, добротію, що її не сказати! І дивиться та ковбаса просто на мене — її-Богу, добротію, так от і дивиться, так і дивиться... І чую, щенчє мені: „З'їж, з'їж, ізроду та-кої не купівував”. Я туди, єюди — ні, чую, вже по губах мене маєтить, так тихесенько, так, що живіт замирає... І з'їв я, добротію. Сам не знаю, як з'їв, а з'їв... І чо ж думали б ви? Тільки що я підійшов, Семенова бандура ну витинати: „Ковбасу їв, ковбасу їв, ковбасу, ковбасу, ковбасу”... Так я її згорів від сорому... Так і згорів...

— А як ти міркуєш, люб'язний чоловіче, коли в кого нема характерної бандури, так той вже її не довідається, що ти їв ковбасу, га? — ласково, жартуючи синяв боярин.

— У Святому Письмі сказано: „Нема такого таїнного діла, щоб воно раніше чи пізніше не виявилося”, — відказав бандурист: — а проте ми грішні (я не про вас це, добротію, говорю) доволі кімо всяких потайних

філії! Інший такий штукар увесь вік свій такі штуки виводить, що нечигтий з радощів тільки за живіт' береться, а всешиго та крито. Але, — додав бандурист повчальним голосом, — коли не на цьому, то на тому світі за всякий лихий вчинок буде належна заплата!

— Платять іншому і на цьому світі, — завважив боярин не так повчальним, як значучим тоном.

— Платять, добродію, платять, — відмовив бандурист не значучим і трохи, але просто тим задоволеним, урочистим тоном, яким побожні люди пророкують кару поганам та грішникам.

— Платять, платять, — повторив боярин.

Бояріна, ніби з гульці та пудльги, либонь, дуже зацікавив мандрівний бандурист; розмова з ним забавляла вередливого у своїй ласці та гордоццах вельможу.

Пан гетьман сидів, як перше, склавши руки та вже не являв собою людини, що вітає в виному світі! — зовсім павлики: його, здавалося, опанувала страшнна тривога і вряди-годи, користуючись із того, що значний гість обернувся до цього синюю, він кидав, немов шукаючи рятунку, перетякани погляди на пана братчика, що тихо вийшов теж на рундук та спокійно, либонь, слухав розмови боярина з бандуристом і своїм спокоєм ніби промовляв дланові гетьманів:

— Покищо байдуже, покищо ще годі лякатися. Побачимо, що далі буде.

Але ще частіше пан гетьман звертав благальні очі на пані братчиху і, одержавши на свої десять розгублених поглядів один, що відразу заспокоював його, ти-

хенько зітхав, тер чоло рукою та намагався виглядати, як личить мужеві високого стану.

Нані гетьманна, що, видимо, не розуміла, але інстинктивно прочувала, що веїх потайки займає щось важливе, що десь тайтися поблизу цебезника, якийсь час пильнувала за всіма, але потім, піби признавши собі, що це пильнування марне, знову віддалася покірним думкам та гаїкам, і можна було думати, що вона задрімала.

Не знати, чи довго ще протяглась би розмова боярина з майдрівним бандуристом, коли б нані братчиха не ветала із свого місця й, проходячи в садок, не потурбувала боярину, що саже сидів на дорозі.

— Дозвольте пройти, — промовила нані братчиха, шанобливо низенько уклоняючись.

Боярин поспішно, миттю встунився, гарне обличчя його дуже помітно спалахнуло, і він, немов захоплений зиснацька чимось несподіваним, довго дивився усліді ставній постаті, що спокійно зігкала в густій зелені розквітлого саду.

Потім він знову вернувся до бандуриста, але тільки поглянув на нього і вже не вимовив і слова.

Меткого, бистрого, безжурного боярина відразу обняла притиском якась турбота, але годі було сказати, щоб турбота тільки тяжка, бо обличчя його нераз спалахувало та радісно чогось оживало.

— А що, давно-ти був у Чигирії? — спитав він бандуриста, звернувшись на його обличчя той невиразний погляд, яким дивляться люди, що цілком заклопотані

своїми сиравами і тільки машинально вимовляють які-небудь нецікаві вже для них слова.

— Е, в Чигирині тепер трудно пробрatisя, добродію, — відмовив бандурист: — скрізь військо, ляхи, татарва... По всіх шляхах так і дригачать жулі... кому світ немилій, то хай тільки туди сунеться — його справі кінець. Я, признаюся, зазнав теж страху чимало. Наслухавшися усіх таких оновідань про різню тамечки від одного земляка, Івана Дудника, йду та міркую: „А що, коли на мене наскочить який нехрист?” Коли цю чую, земля гуде. Зирк, просто на мене жене щось чорне. А я йшов степовим шляхом, кругом тільки степ без краю. Бачу я, жене щось чорне, а за ним друге, за ним третє, п'яте, десяте — мені привиділася ціла орда. Ну, гадаю, прийшов мені кінець! А все ж присяду в траві — може, дідько промчить мимо. І літма отак на землі простягся та й лежу — не дину, а сам думаю: „А ну, як розточутъ?” I от, чую, хропе щось коло самого моого правого вуха і траву смиче, та все ближче та й ближче, ближче. Я так і завмер... Тільки я виговив: „Господи! одпусти мої согрішення!”, а мене як і рвоне щось за чуба! Я заревів на весь степ. Що ж ви думаете, добродію? Це якась клятига телиця мені такого страху завдала і мало чуба не відгризла. З погорілих хутірів усю худобу замали в степ, і худоба ця тут здичавіла. Телиці почали гуляти, побігати собі та й почали пастися, а одна от мало не попастася моїм чубом... Зазнав страху я тоді! От уже правду кажуть, що у страху великі очі! Та як його не злякаєшся, коли страшно?

І не хочеш, а злякаєшся. І пайеміливіші — сміливі тільки до якого часу. От у мене був земляк — він уже тепер помер, царство йому небесне, місце спокійне, нехай його душечка там розкошнусь серед райських квіток та солодких медів! — і земляк цей пішого на світі не боявся. Тільки одного разу...

Тут боярин, що слухав усю попередню мову незважно, перебив старого бандуриста.

— Дівчина твоя втомилася, — промовив він.

— Втомилася, добродію, — відповів бандурист.

— На тобі шашка, куши собі метиника, — мовив боярин до дівчини.

Він подав їй кілька зідяків,

— Чого ж ти не береш? Ти жива, чи кам'яна, га?

Дівчина спіла ввесь час так тихо та пеноюшино, що її, справді, можна було вважати за кам'яну, якби не її яскіні очі та не житий рум'янecь, що яскраво спалахнув на засмалених щічках.

— Дякуй Марусю, дякуй напові, — сказав бандурист. — Вона в мене дуринька, несміливіша, добродію, ви її вибачте...

— Дякуй, Марусю, напові, дякуй!

Маруся встала і вклопилася.

Але милостивий велиможа, що нагородив її щедрою милостинею, вже не бачив цього вдячного поклону.

Неначе порушеній якоюсь необорною силою, він рушив до дверей у середній світлиці.

Однаке па порозі він спінчився, оглянувся па пана гетьмана, яконо доглядів па його обличчі той вираз, що

буває в людині, яка наречті увільнилася від петлі, що її душила, добре зрозумів цей вираз, ухопивши рукою за одвірок, немов бажаючи вдергатися цим штучним чином на своїй стійці, і на тубах його з'явилася усмішка, що виразно промовляла:

— Ех, ви! Чи вам обморочити мене?

Але в ту хвилину з глибу саду доісся спів. М'який, пізнький голос співав українські пісні:

Тиха вода береги понимає,
Великий напад мене прибуває.

А у мене думу,
Як на морі шуму...

З першими звуками цього голосу боярські пальці, які зразу так жіночо були вченіні, за одвірок, що по-блілі, разом ослабли, розтулилися, на боярському обличчі промайнуло: „Гинь все жа світі, а я уп'юсь цим хмелем!” і, струснувшись своїми пинінми кучерячими, боярин зник.

XXI.

— Що, чи далеко ще йти? — спитала Маруся.

— Втомилася, ясочки? — спитав січовик.

— Ні, не втомилася. Я тільки хочу знати, чи далеко ще йти.

— Недалечко. Ох, бачиш, попереду праворуч ліс? В тому лісі ми її спочинемо. Ти, може, втомилася, га?

— Ші, ші, — талей, пі!

Але він все ж таки нахилився й заглянув піжно та турботливо в зачмалене личко.

— Не зтомилася? — повторив він, — А хто лука-
вить, знаєш, що тому буде на тому світі? Чи не дове-
деться тобі гарячу сковороду лизати, га?

— Не доведеться, — відказала Маруся, і білі її
зубки бліснули з-за свіжих уст.

Подумавши хвилину, вона обернула свої темні, бли-
скучі очі на супутника й додала:

— Та вже краще лизатиму, аніж задержатися!

— Я гадаю, краще орк зробити! — сказав він і,
нахилившись, узяв маленьку софієтку на руки й пані
її чік ленівське перце.

— Ші, ші... — скрикнула вона. — Я сама піду,
я сама.

Але дужі руки міцно й притеркали її тихо вимов-
лені слова: „єди тихо, моя ясочка” звели напівець усі-
кий, опір. Вона обняла смугливу, як темна, сілірована
бронзу, та, здавалося, міцну, немоз бронза, шию і при-
пала головою до його дужого плечі.

Ночало смеркяти, і не було вже полуночій палю-
чої спекоти; дорога, чи краче мовити — стежка, визла-
ся то через поля, по вузеньких межах, між високим, гу-
стим, як очерет, житом, то ли невеличкими гайках, де
було повно квіток, гнізд, паходів, різногоцільних і різно-
перих штахів, веселкових метеликів, диких бджіл, сма-
рагдових коників, золотих стяжок сонячного проміння
та холідку. Вряди-годи денебудь відізак майоріла дзві-

нища сільської церкви, блищаючи озерце, річка або ставок, розкинулася, як темний оксамит, широка лука, виділяється сільце з бліскучими білими хатами, яке рябіло в очах розквітлими городами, зеленіло садками, або білів з-за дерев самотній хутір.

— Бачин, скільки волошок та куколю в житті? — сказав січовик.

І невимовно м'який був вираз його загартованого її негодами, і суворим життям обличчя, коли він спинився та показав дівчинці, що знайшла захист на його дужих руках; оксамитні чашечки синіх волошок та малинового куколю, що миготів між густим, освіченим сонцем, колосом жита.

— Знаєш що, Марусю? Тут варто привезти та вінок сплести! — говорив він далі. — Славний вінок буде! Такий славний, що й не сказати!

Кажучи це, він обережно спустив дівчинку на землю, тихенько посадив її на темному моріжку на чекі і, простягши свою довгу, дужу руку в жито, почав зривати волошки та кукіль, озираючись на неї з усмішкою і промовизни:

— Ти сиди тихо, Марусю!

Маруся сиділа тихо та сліккувала за кожним його рухом, а він уряди-годи обертається до неї і, показуючи квітку, вирвану з коренем незвиклою до такої ділікатності роботи рукою, сміявся її весело ганив свою незвичність.

— От воно! — казав він, — застав дурня Богу молитися, то він і лоба розіб'є! Ото моторний козак!

Іншого такого зручного її пошукати! Існує ведмедиця перенесниця ловити, то її ведмедеві, чого доброго, до моєї спритності далеко...

— Годі, годі, — сказала Маруся, збирати квітки, якими він обсипав її з усіх боків.

— А, може, ще? — питав сітовник. — Ось давна квіточка, ниніна така, що диво!

Він подав їй волонтику, що була справді надзвичайно велика та свіжка, а потім сів поруч із нею і туже уважно та пікаючи стежив за роботою зачудених ручечок, які швидко та вміло спілгали квітки у віночок, то за змінами на личку, нахиленому під щею роботою.

— Над чим задумалася, Маруся? — сказав він.
— Що згадала?

Чи він умів так добре вичігувати з обличчя, чи добре вивчив це обличчя, тільки не помилився.

— Я згадала, як ми вишли вінки вдома, — відповіла Маруся.

— Сумуєш за своїми?

— Ші, байдуже...

Але плетіння вінка відразу спинилося, бо великі темні очі застелилися сльозами.

— Дуже сумуєш, мое сердечко?

Сльози ряжені, країнки ті фраз покотилися по щечках, ручки випустили квітки її хутко затулили личко, з грудей вихопилося тихе ридання.

Але вона скоро перемогла це хвилювання, що захопило її несподівано, її, утираючи рукавами сльози,

звернула вогкі очі на супутника і повторила ще трим
тичим голосом, але вже з усмішкою:

— Ні, байдуже...

Та почувши, що слізози знову підступають, вона,
все ж усміхаючись, додала:

— А дуже гаряча сковорода, що дають лизати на
тому світі?

Не д'єставши відповіді та бачачи, що обличчя його
ухмарилось, вона тихенько допоринулася до його плеч-

ча. Він мовив тоді:

— Тяжко тобі, Марусю?

— Алже ж і тобі тяжко, — відказала вона, —
і вім?

— Правда, вім.

— Ходім!

— Ходім!

Вони взялися за руки й пішли далі.

Незабаром збоку показалося село, куди провадив
вузенький в'їздений шлях, перехрещуючи межу, якою
пішли наші подорожні.

— Бачиш, Марусю, село?

— Бачу, — відказала Маруся,

— Велике село?

— Велике.

— Ну, то чим більше село, тим більш у ньому жі-
ноч, матерів, сестер та молодих, що плачуть, бо цим
шляхом багато пішло чоловіків, братів, женихів та бать-
ків у січу, і ніхто не відає, хто з них вернеться. Врем'я
люте, Марусю, розумієш?

— Розумію, — відказала Маруся.

Чималу годину вони йшли мовчи.

Ліс, який синів здалека і на який показав січовик, що там вони будуть спочивати, — коли почали до нього наблизатися, ставав дедалі зеленіший, потім вирісувалося темне листя дубів та кучеряві листи берез на узлісся.

— Ог ми й примандрували, — сказав січовик, — Зараз знайдемо затишній куточек та відпочинемо.

Проте, довелося шукати такого куточка повинне, як думалося: гущавина була така, що не можна було ступити кроку вільно; крім тіля на деревах, що хлюскало по обличчі, крім купців шинини, що чіплялася за волосся й одежду та дряніла гострими колючками, крім поваленого дерева, що перегороджувало путь, через якими ще стелилася берізки знизу й стіг хмелю зверху.

Але січовик, мабуть, зінав, куди йде, бо пераз спинявся, позирав на він боки, розважав і знову далі відхильяв віті та рвав пілетениці віткої зелені.

Нарешті вони вибралися на таке місце, де можна було вільно стати та сісти.

— Відпочинь, Марусю, — сказав січовик. — Таких оксамитів і в самого вельможного пана гетьмана немає, які зростають під цим дубом! Ог іти по сюди... Та й сам дуб, нівроку йому, деревце!

„Нівроку йому деревце“ далеко розкинуло ширші віті й утворило щось непаче зелений храм, де було тихо, темно й не жарко. Проміння сонячного сюди не доходило, і тільки видно було, як вони пронизувало листя

сусідніх дерев або падало яскравими плямами та смугами на їх коріння та стовбури.

Недалеко від дуба стирчав високий старезний пеньок, геть почорнілій, без жадної ознаки життя, а проте на одному зігнилому його бочці зеленіло щось.

Марусині очі дуже хутко запримітили надзвичайне явинце, але Маруся, видно, стала дуже обережна після того, як ми бачили її в погорілому селі коло криниці, бо тепер вона не то що не скрикнула, але навіть слова не промовила, навіть не довго дивилася на річ, що звернула її увагу.

Все це не втілоється від гострозворотого січовика.

Узявши з верху сухого пенька ще не зів'ядлу гілку каштана, він кинув її Марусі на коліна і сказав з усмішкою:

— З тобою, Марусю люба, можемо діло робити. Е, якби то всі такі були, як ти!

В цю чить звідкіляєсь, що глибини лісової, донеслося щось похоже на крик пугача.

— Рано пугач занукував, то й голосу не виведе, — зауважив січовик. — Добрі пугачі ось-як пугукають.

Він поклав два пальці на губи, і з його уст викотилося таке „щуту”, якого не посюромився б найголосніший із правдивих пугачів.

І це „щуту” мало силу: з трьох боків обізвалися молоді пугаченята.

— Поехдь тут, Марусю, — сказав січовик, — я скоро повернуся.

— Добре! — відказала Маруся.

Січовик відхиляв віти і кинувся в гущавину, але рантом спинився, обернувся то Марусі й промовив:

— Не тужи, Маруєю!

— Не буду, — відказала Маруся.

Вони перекинулися усмішками, що варті були всіх слів та ласки і січовик зник.

XXII.

Маруся прислухалася до тихого хрустання сучків та шелестіння гілля дорі, доки вони зовсім не завмерли, потім скила голову й задумалася.

Було тій наці чим задуматися: стільки неподібногої таємничого трапилося з нею останнього часу, стільки важливих, всесильних людей вона побачила!

А головне, стільки у всьому цьому було для неї, все таки, ниячного та незрозумілого!

Вона ввесь час номов ходила понад краєм якогось невидимого провалля, яке вона, однаке, живо відчувала.

— З чого то люди бувають такі недобрі? — думала вона.

І в дитячій, молодій ще голові повставав цілий ряд тих суспільних питань, від яких нераз занаморочувалися голови і найдосвідченіших мислителів. Вряди-годи, стомлені цими тяжкими думками, на які не здобувала вона іншої відповіді, крім „воля Божа”, „Божий дозвуст”, вона підводила голову й озиралася панкруги.

Дивна лісова тишина та прохолода освіжали та ніжили її над міру змучене, стомлене звід довгих мандрівок та безнастаних душевних тривог тіло, але водночас, у цьому її турботному психічному стані, були вони для неї якоюсь карою.

Ніякої відповіді не давала ця супокійна, байдужа природа. Якщо порівняння юної, свіжої, турботної душі з квітучою терпісткою рожею і приставало до кого-будь, то це до бандурристової супутниці, що сиділа саме під паметом старого дуба, ледве помітила із-за зелені.

В лісі новоні смеркало, немов чиясь невидима рука насовувала на нього шапку. Яєні смуги та плями, що падали на коріння та стовбури дерев, зникли; тільки залидали ще туди тощенькі стрілки чурпурового заходу.

Маруся рангою вийшла з-під дуба, жива, тривога цієї хвилини поглинула всі інші турботи, тривоги та вагання.

— Сказав: скоро повернуся, — промовила вона. — І чічого не чути!

Правда, нічого не було чути, хоч як вона прислухалася. Зелений ліс стояв округи стіною; навіть пташиний крик не порушував мовчання цієї пущі, навіть вітер не шелестіє листом.

Рантом почувся постріл, один, другий...

Маруся виникла, немов від громовиці.

Іще постріл.

І все тихо та тлухо. Напружений слух нічого не вловлює.

Так минуло ще трохи часу, скільки власне — не знати, але Марусі він здався дуже довгий.

Зразу вона часто вставала, ходила, прислухалася, потім, зморена цим хвилюванням, лишилася на старому місці, під дубом, непорушна, немов скам'яніла.

Вона навіть і тоді не піджвелається, коли зовсім ясно почувся шелест, тільки щічки її спалахнули та ожі сувійто звернулися в той бік.

Цього разу надія була не марна: гіля відхилилося і знайоме обличчя з'явилось між їх зелениню, що заколискалася.

Але це обличчя було таке бліде, що радісний по-крик завмер на устах лівчини.

— Марусю, — сказав січовик, — от бачиш ти — червона хустка, бачиш?

— Бачу, — відказала Маруся.

— Я виведу тебе на шлях... Іди цією дорогою все просто... Просто, гасем, поки не дійдеш до містка... За тим містком буде другий гай... і стежка..., підеш стежкою в той гай... Сгрінетися тобі чоловік, скаже: „Помагай Біг, Марусю!“ Ти віддаш йому цю хустку і відкажи: „Боже поможи!“ Чуєш?.. Пам'ятатимеш, Марусю?..

Він говорив це виразно, але з дуже вже великими перервами; обличчя його ставало все блідіше та блідіше, краплигетий піт капав йому з чола і стояв він не так, як завжди, не просто, а прилягаючи плечем до дерева.

— Іди, Марусю! Ти підеш?

— Піду, — відказала вона. — Що в тебе болить?

— Ніщо, Марусю, загійтися, мое серце, іди!..

Він узяв її за руку.

— Яка в тебе холода рука! — крикнула вона.

— Не до моєї тепер руки, моя ясочки. Постішай по чутті... Віддай хустку... Сюди... Йди..., — сказав він так переконливо та поважно, що вона вже більш не зважилася питати.

Він хотів відхилити віти, але не зміг. Така безძельність у людини, на яку вона звикла дивитися, як на втілення всіх сил, фізичних та моральних, вразила Марусю. Вона страшенно збліда, але, свято виконуючи його бажання, нічого не сказала.

Чиєсь інші руки, жилаві та грубі, — свої, робітницькі, як зароз помітила Маруся, рантом простяглися та відхилили гілля.

— Не бійся, Марусю, — промовив січовик: — це мій товариш... Він тільки чужих кусає... Правда, Іван?

— Звісно, правда, — відказав густий бає, міркуючи з того, скоро можна було повірити, що власник його, коли захоче, то вкусити зможе.

Слідом за цим Маруся побачила, насамперед, високо між листом, невелику голову, смугліве обличчя із світлими вусами та пару бліскучих очей, а потім — довжезину, чоловічу постать, що швидко сунула вперед, прокладаючи їм дорогу.

— Оце її є мій товариш Іван, — сказав січовик Марусі.

— Бачиш, який: дуби в лісі переріс!

Іван, посувавшись наперед, декілька разів зупиняючись та оглядався на товариша, немов ждучи, чи не

треба буде йому помогти, але січовик тоді кожен раз відказував йому:

— Іди, йди, Іване!.. Чого ж ти став? Може, ти задумав квітки збирати у траві чи грибів пошукувати хочеш?

І Іван знову рушав далі.

Багато скоріше, ніж сподівалася Маруся, вибралися вони на узлісся.

З цього боку, коло самого узлісся, починалися потя, і вузенька межа між розквітлою гречкою, понад якою бринів рій бужкіл, виводила на чорну польову дорогу, яка правильними, як здалека здавалося, манівчицями вилася до слободи, що майоріла на небосхилі, перетинаючи по дорозі два невеличкі гай.

— Бачиш, Маруся, он гай... отой, останній... Ли, моя ясочко, йди... Ось хустка...

Він показав їй достеменноїко таку саму хустку, яку вона раз підіграла на церковному ранку й подала гетьманській нації братчесі.

Маруся взяла хустку, думала йти, але тихо скрипнула її стала.

Січовик, що поклав її, голублячи її, руку на голову, раптом похитнувся і коли б не товарини Іван, певно впав би.

— Кров! кров! — скрипнула Маруся з жахом...

Кров, справді, свіжа тепла кров просякала крізь старенінку свитину старого бандуриста.

— Байдуже, Маруся, байдуже, — промовив січовик. — Пам'ятасяш, що ми з тобою говорили? Не той

козак, що за водою плив... а той, що проти води... Це загоріться... Адже ми з тобою пустилися не ягоди-малини збирати..., солодкого й сподіватися годі... Гди, моя ясочки..., йди..., зав'яжи хусткою голову...

— А ти? — спитала Маруся, тремлючими ручечами зав'язуючи, за його цорадою, червону хустку...

— Я прийду, мос серце, прийду...

Почулися один за одним, три постріли.

Товарини Іван велухався й промовив:

— Вони!

— Йди Марусю, йди... — повторив січовик.

Він хотів, своїм звичаєм, погладити її по голівці, але рука не звелася.

Він тільки промовив:

— Йди, Марусю: треба!

Вона пішла.

— Оглянатися можна? — проказала вона, неначе звертаючись до інприсутнього новожатого.

І оглянулася.

На узлісі інкого вже не було. Де здавався поспілочною зеленою стішою.

Це не перешкодило їй інше не один раз оглянутись.

Однак, потураючи серцю, вона не забувала про дружину Ії справу і пішла швидко, якомога.

Ось перший гай, увесь наскрізь пройнятий кармаником заходу.

Скільки тут квіток цвіте й пахне!

От знову поля, знову розквітла гречка, бреніять роем бджоли. Близесенько хававкиула перепілка.

Ось і місток за гаем. Хтось піби женеться, прудко
женеться. Треба поглянути, звідки їй хто.

Схожий піба на татарина. Еге, таких зустрічали
вони нераз по шляхах і постійно від них ховалися або
в рів, або в жито.

Чи не сховатися їй тепер?

Він же не просто до містка. Треба сховатися в очерет.

Але вона не встигла ступити її кроку до густого
очерету, що ріс коло містка, вздовж берега мілкого про-
зорого струмочка, немов велетенська зелена щітка: по-
чуває постріл, і червона хустка зачервоїла на чорному
шляху!.. Хустка ця брала тільки своїм кольором, сама не
була така, що навіть песятий татарин не поласився її
зняти і знову погнав далі, неначе обдуриений надією.

Боліг все втихло, із гаю, з того, що за містком, вий-
шов якийсь селянин із сокирою і в'язкою зеленою суч-
чя за плечима і, йдучи мимо, нахилився, обернув до
себе помертвіле дитяче личко, притулів руку до грудей,
під якими зробилася вже калюжа теплої крові, потім
промовив: „ні же не оживеш!” і пішов свою дорогою.

Проте він зняв червону хустку її поніс її з собою.
*

Давним-давно це все діялося, але її досі ще неве-
личка могила, поблизу тих країв, зветься „Дівоча”.

Кажуть теж, що могилу цю виграв сам, своїми ру-
ками, якийсь запорожець.

КІНЕЦЬ.

УМ